

A magyar helynévkutatás a XIX. században

1.

A magyar helynevek iránt való komoly tudományos érdeklődés kezdete óta még egy század sem telt el. Vannak azonban a XIX. század első feléből is elszórt adatok, amelyek azt mutatják, hogy a helynevek kérdése már hamarabb is felköltötte az írók, tudósok, a műkedvelő tudóskodók figyelmét, úgyannyira, hogy volt pillanat, mikor úgy látszott: a magyar tudományosság az ilyen irányú külföldi kezdeményezéseket megelőzve, elsőnek tesz lépéseket a helynévgyűjtés rendszeres megindítása terén.

Az első irodalmi adat, amely magyar író tollából a helynevek iránt való érdeklődésre mutat, VIRÁG BENEDEKnek 1804. július 30-i KAZINCZY FERENCHEZ intézett levelében maradt ránk.¹ Amellett, hogy e levelében VIRÁG tanújelét adja a magyar népszokások iránti érdeklődésének, s a népszokások gyűjtésének fontosságára vonatkozó vélekedését közli, csak úgy odavetve a következőket írja: „Te (t. i. Kazinczy) most sok helyeken megfordulsz, tudd ki a’ legkisebb folyónak, tónak régi vagy új nevét s. a. t.” Ez a nagyon szűkszavú utalás eddig az első, amely a magyar helynevek gyűjtése iránt való érdeklődést mutatja. Milyen célból ajánlotta Virág barátja és írotársa figyelmébe éppen a tó- és folyóvízneveket, ebből a futó odavetésből nem tudjuk eldönteni.² Sietek ezzel együtt megjegyezni azt is, hogy nincs e korai időből egyetlen más nyom sem, amely arra mutatna, hogy Virág e figyelmeztetése valami

¹ Erre az adatra Horváth János utalása révén (A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig. Bp., 1927. 103) Fränkl Bertalan közleménye (*Virág Benedek mint folklorista: Ethnographia* XIII–1902, 333) hívta fel figyelmemet. A levelet magát l. *Kazinczy lev.* III, 208.

² Sajnos, Kazinczy levelezésében hiába keressük az e levélre írt választ, ez nem maradt ránk. Pedig talán Kazinczy válaszában megláthatnók, hogyan értelmezte ő ezt a felhívást, és tett vagy szándékában volt-e tenni valamit a folyó- és tónevek gyűjtése érdekében.

ilyenféle általánosabb érdeklődés egyik megnyilvánulása lett volna. Úgy látszik azonban, hogy valamivel később az egy ideig THAISZ ENDRE (1789–1840) szerkesztésében megjelenő Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségében is felébredt az érdeklődés a helynevek iránt. Mikor ugyanis 1819-ben PERECSENI NAGY LÁSZLÓ (1771–1827) egy kis cikkében az Arad vármegye régiségei közé számlálható halmokról értekezve, csak néhány halom nevét sorolta fel, a szerkesztő lapalji jegyzetében hangsúlyozta, hogy milyen fontos volna a vármegyében található valamennyi halmot bizonyos rendben név szerint felsorolni.³

A század második évtizedének végén a kor egyik legnagyobb tudományos tekintélyének, GR. TELEKI JÓZSEFnek (1790–1855) tollából is napvilágot láttak olyan sorok, amelyek a helynevek tudományos jelentőségének felismerésére mutatnak. TELEKI a Magyar Nemzeti Múzeum 1815–1817. évi „jutalomfeleletei”-re készített dolgozatában⁴ egy tökéletes magyar szótár rendeltetéséről és készítése módjáról értekezve, vizsgálja azokat a szócsoportokat, amelyeket fel kellene a szótárba venni. Szerinte minthogy a tulajdonneveket, akár személy-, akár ország-, tartomány- vagy általában bármiféle helynevek, az idegen nyelvű szótárak sem veszik fel, ezek a magyar szótárból is elmaradhatnak. Úgy vélekedik azonban, hogy a család- és keresztnévek a szótár első toldalékába, a helynevek pedig második toldalékába kerülhetnének. Ez utóbbiakról még megjegyzi, hogy azoknak ugyan inkább földrajzi lexikonban volna a helyük, mivel azonban egyrészt, különösen az országunk területére vonatkozók nélkül a köznyelvben sem lehetünk el, másrészt pedig a helynevek vizsgálata nyelvünk egész alkatára nézve is világozást árthat, nem lehet őket mellőzni, s így a „szó nem-

³ Percseni Nagy László, *Arad Vármegye Régiségei közé számlálható Halmokról*: Tud. Gyűjt. 1819-11, 80-3. Halomneveket sorol fel és a halmok eredetét magyarázza a névvel való összefüggésében. Érdekes a szerkesztőség következő megjegyzése: „Valamennyi Arad Vármegyében fenn álló halmoknak, bizonyos rend, és neveik’ külömbsege szerint való elő adása, Hazánknak mind régi Geographiáját mind Történeteit is megvilágosítaná, és ne talán több eddig előttünk rejtett dolgokat is fel fedezne, kivált ha irántok fenn tartott hagyományok is elő adatnának, melyre ezen értekezésnek (!). szerzőjét kéri a’ Redactio”. – Arra, hogy egy-egy ilyen eldugott jegyzet is mennyire felkelti sokszor a figyelmet, jellemző, hogy szinte egy fél századdal később is hivatkozik rá Rész Ensel Sándor [l. Sürgöny 1861. 190 (tévesen: 189). sz.].

⁴ Gr. Teleki József, *Egy tökéletes magyar szótár’ elrendeltetése, készítése módja*: Jutalomfeleletek a’ magyar nyelvről, a’ Magyar Nemzeti Múzeum 1815. 1816. 1817. esztendei kérdéseire. Kiadta Horvát István. Pesten, 1821. II, 17.

zés voltaképen való kifejtésének tekintetéből” közülök „néhány kevésbé nevezetéseket” is fel kell a szótárba venni.⁵

Mint ahogy egy „tökéletes magyar szótár” elkészítése, még kevésbé tökéletes formában is, sokáig késett és késik, TELEKINEK a helynevek jelentőségére vonatkozó megállapítása után is több, mint másfél évtized telt el, míg végre az alakulóban lévő Magyar Tudós Társaság (Akadémia) figyelme is ráterelődött a kérdésre. Az Akadémia 1837-ben nyolcadik nagygyűléséből a következő nyelvtudományi pályatételt tűzte ki:

„Melyek a' két hazában és hajdani magyar tartományokban részint fenlévő, részint régi emlékekben található, azon magyar hangzatú helyírási (topographiai) és család-nevek, mellyeknek eredeti jelentését bizonyossággal vagy legalább hihetőséggel meghatározhatni?”

Ez a pályatétel nem a helynevek rendszeres gyűjtését, hanem megfejtésüket szorgalmazta, olyan feladatot kívánt tehát a pályázóktól, amelynek elvégzésére a magyar helynévkutatás komoly eredmény reményével csak jóval később vállalkozhatott volna. Egy-egy új tudományos kutatási terület, egy-egy új kutató- és feldolgozó-módszer kialakulásának kezdő éveiben megszokott jelenség az, hogy olyanféle pályázatok látnak napvilágot, melyekre a késői utód a fejlődésnek aránylag magas fokán bizonyos fölénytel tekinthet vissza, mégis éppen az ilyen jelenség gyakorisága óva intsen bennünket attól, hogy a fejlődésnek e természetes, első lépcsőfokát túlságosan lebecsüljük, hisz az Akadémia a helynevek tudományos becsének felismerése terén külföldi viszonylatban is valóban úttörő szerepre vállalkozott.⁶

Magának a pályázatnak, mint nagyon gyakran, ez alkalommal sem volt tudományos értékű sikere. A pályázat sorsára vonatkozó szűkszavú közlésekből csak annyit tudunk, hogy a kitűzött határ-

⁵ Teleki dolgozatának a helynevekre vonatkozó része azért is nevezetes, mert alighanem ez ösztönözte Kresznerics Ferencet, hogy szótárába helyneveket is vegyen fel. A tervezett akadémiai nagy szótár számára 1840-ben kiadott Utasítás is a Telekitől kifejtett alapelveken nyugodott (vö. CzF. I, 2). Ezért került bele az utasításba a helynevek felvételére vonatkozó következő rész: „Családok, nemzetek, országok, tartományok, városok, hegyek, vizek, helységek stb. *tulajdonneveik*, mivel a szőfejtésben felvilágosítást adhatnak, szintén felveendő, mint: *magyar, cseh, Órs, Sajó, Pécs* stb.” – Természetesen nagyon nehéz volna megállapítani, hogy a helynevek milyen mértékig kerültek bele ebbe a szótárba. Ellenőrző próbáim során úgy találtam, hogy a községek és folyóvizek nevén kívül más, a helynevek közé tartozó tulajdonnevet alig-alig vettek fel a szerkesztők.

⁶ Vö. Pesty Frigyes, *Magyarország helynevei*. Bp. 1888. I–II. 1.

napig, 1839. március 24-ig a pályatételre a következő jelígjű három munka érkezett be: 1. Csak cseppeket adok, de cseppekből lesz a' tenger. 2. Az okosság okokat keres. 3. Quis reddat omnium nominum etymon? *Fejér*. Molestus est labor nominum reddere etymon, quod saepe aut causas invenit, aut sine ulla ratione vulgus inposuit. *Bel*.⁷

A beérkezett pályamunkák bírálójául a Társaság CZUCZOR GERGELYt, NAGY JÁNOST és VÖRÖSMARTY MIHÁLYt jelölte ki. A bírálók 1839-ben, a Társaság tizedik nagygyűlésén tettek jelentést a pályázat eredményéről olyan értelemben, hogy a pályadíjat, száz aranyat, a többi közt legjobb harmadik pályamunkának adják ki; a pályamunka kinyomtatását, a bírálók a benne levő számos tévedés miatt nem ajánlották. Jellemző, hogy a nyertes pályamunkáról szóló néhány soros jelentés⁸ a díjnyertes mű szerzőjének még nevét sem említi meg. Más forrásokból tudjuk azonban, hogy a szerző LENKEY ZSIGMOND pelsőci református prédikátor volt.⁹ Amint RÉVÉSZ IMRE futó kritikai megjegyzéséből következtethetjük, e pályamunka nemcsak a magyar helynevekre korlátozódott. A nyilvánvalóan idegen eredetű neveknek magyar eredeztetései HORVÁT ISTVÁN hírhedt helynévmagyarázatait juttatják eszünkbe.¹⁰ Éppen azért e pályamunka már korának tudományos kívánalmait sem elégítette ki, s bár megnyerte a pályadíjat, az akkori józanabb ítéletűek is értéktelennek tartották. A nyertes mű egyébként aligha tartalmazott a szerzőtől magától gyűjtött magyar helynévanyagot.

Az Akadémiának e korai, bár teljesen sikertelen kísérlete még

⁷ A' Magyar Tudos Társaság' Évkönyvei. 1838-1840. Budán, 1842. 17-8.

⁸ A pályázatról nyomtatásban kiadott hivatalos közlés mindössze ennyi: „A' *nyelvtudományi* kérdésre érkezett jutalomfeleletek' bírálói', Czuczor, Nagy J. és Vörösmarty rr. tagok' egyhangú ajánlására a' 3-d. számmal illy jelmondattal „*Quis reddat omnium nominum etymon?* mint a' többi közt legjobbnak rendeltetett kiadatni a' száz arany jutalom; nyomtatása azonban, számos tévedéseinél fogva, elmaradván” (uo. 24.).

⁹ Toldy Ferenc így nyilatkozik egy jóval későbből való szerkesztői jegyzetben: „Ez ügyben (t.i. a helynevekében) az akademia egy izben (1837.) már jutalomtétel által is kívánt hatni. Az eredmény; tökéletlen volt. *Lenkey Zsigmond* pályázata megnyerte a díjat, de sajtóra nem érdemesítettett” (Vö. ÚjMMúz. 1850-51-I, 371 és 1853-I, 79; l. még Pesty, i. h.).

¹⁰ Jogosan kifogásolt magyarázatainak természetére nézve Révész Imrénél (ÚjMMúz. V-1853, 88) azt olvassuk, hogy azok ilyenfélék voltak: „Aborigines – abarok, Anubis – Kan eb, Aquitania – ag fi tanya stb. Ebből az egészre következtetést hozhat a nyelvészethez kissé értő olvasó is”. Révész véleményét l. még alább a Függelékben közölt l. mellékletnek Lenkey dolgozatára vonatkozó részében is.

sem volt egészen hatástalan. Már maga az, hogy az Akadémia a magyar helynevek kérdésében pályázatot tűzött ki, európai viszonylatban is mutatta azt, hogy a még csak első éveit élő tudós testület a legkorszerűbb tudományos kérdések iránt is fogékony. A helynevekre is éppen ez időtájt kezd ráterelődni a német tudományosság figyelme (vö. PESTY, i. h.). S ha e szerény magyar kezdeményezéseknek pusztán tudománytörténeti érdekességük (nem is értékük!) van, annyit eredményeztek, hogy a század közepe egyik nyelvtanírójának, GALGÓCZI GÁBORNak¹¹ nyelvtanában már szerepet játszanak a helynevek is. Nála a tulajdonnevek között elkülönítve sorakoznak fel a következő helynév-csoportok: 1. a megyék, 2. a városok, helységek, puszták, várak, 3. a hegyek, 4. a folyók, tavak, 5. dülök, szántóföldek, szőlő-őrzések, erdők, egyes határrészek, kaszálók, legelők, laposok, dombok, barlangok és másfajta helyek nevei (i. m. 199). GALGÓCZI azonban nem elégszik meg a helynévkincsnek pusztán csoportokba osztásával, tehát a nyelvtani rendszerező munkával. E felsoroláshoz csatlakozó jegyzeteiben a következőket írja: „Minden ilyféle nevezeteknek az egész honból teljes számban való összeszedése, 's azok' alkatrészeinek 's értelmének vizsgálása, igen fontos lenne a' magyar nyelvtanra nézve, mivel a' helységek', dülök', erdők', kaszálók' stb. elnevezéseiben nem csak hogy számos önálló gyök és tőszók is foglaltatnak, melyek régibb időkben nagyrészt használatban volt fő vagy melléknevek lehettek, de nyelvünkéből kivesztek; hanem találhatunk szinte számosan oly képzők is, melyek részint a' köznevek' képzéseiben egészen ismeretlenek, részint azoknak képzéseire, – mint rokonok – világosságot terjesztenek” (uo.). A következőkben ugyan képtelen képzések és „gyök-elvonás”-ok eseteit sorolja fel, de ezen aligha ütődhetünk meg annyira, hogy elfelejtjük: ez egy egész nyelvészeti irány jó ideig tartó tévhit volt, s olyan jelentős vállalkozások értékét is tetemesen csökkentette, mint amilyen az CzF. is; ennek előkészületei tudvalevően éppen e tájt folytak, de az első kötet GALGÓCZY nyelvtanának megjelenése után csaknem másfél évtizeddel később látott napvilágot. Bármilyen futólag is érinti GALGÓCZY a helynevek kérdését, nyelvtanának a magyar helynévkutatás szempontjából kettős jelentősége van: 1. Ő hangsúlyozta elsőként az egész ország helynevei gyűjtésének fon-

¹¹ Szül. 1821. június 2-án Tályán (Zemplén m.), köz- és váltóügyvéd, később uradalmi ügyész volt. 1857–60 között halt meg. „Magyar nyelvtan” című műve Pesten 1848-ban Kossuth Lajosnak ajánlva jelent meg (Szinnyei, *Magyar írók* III, 961).

tosságát, és 2. valószínűleg GR. TELEKI JÓZSEF után indulva, ő is rámutatott a helyneveknek a magyar nyelvtudomány szempontjából való jelentőségére.

2.

Ilyen elszórt, össze nem függő, de mégis érdekes és figyelemre méltó mozzanatok után a század közepének éve az, amely úttörő kezdeményezések megindulását jelenti. Ettől fogva már az ügynök nemcsak elkülönült, egymásról mit sem tudó, lelkes munkásai akadnak, de megfigyelhető az egyes munkások között bizonyos összefüggés, egymás munkájába, vélekedésébe való belekapcsolódás is. Ezt az új korszakot egy, mai szemmel nézve természetesen egészen kezdetleges helynévközlés nyitja meg. Egy fiatal, a főiskola padjairól alighogy kikerült teológus, RÉVÉSZ IMRE¹² az Új Magyar Múzeum hasábjain minden bevezetés és magyarázat nélkül egy szótárszerűen összeállított helynévgyűjtemény közlését kezdi meg.¹³ A gyűjtemény, mint később maga is megjegyezte,¹⁴ kevés híján kétezer helynevet foglal magába; ez a mai gyűjteményekhez viszonyítva ugyan csekélységnek tetszik, de az akkori semmihez képest meglepően nagy szám. A helynévanyag mennyiségére nézve jelentős volta mellett fontos RÉVÉSZnek az a kezdeményezése is, hogy a címszóként felírt helyneveket bizonyos helyhez (község, város), vagy legalább is vidékhez, tájhoz rögzíti. Mint-hogy RÉVÉSZ ez első helynévgyűjteményében¹⁵ az ország minden

¹² Született 1826-ban Újfehértón (Szabolcs m.). Debrecenben és Hajdúböszörményben tanult; utána Balmazújvárosba hívták meg református lelkésznek (1851), ő azonban először külföldre szándékozott menni. Az akkori rendkívüli időkben mint protestáns teológus csak Bécsig juthatott el. Itt 1852-ig maradt a protestáns teológiai fakultáson, s itt főleg nyelvészettel foglalkozott. Innen Németországba, Belgiumba, Hollandiába, majd Svájcba ment. Visszatérése után 1853-ban Balmazújváros, 1854-ben Szentés, 1856-ban meg Debrecen választotta meg lelkészévé; ez utóbbi időponttól kezdve országos viszonylatban is jelentős szerepet játszott egyháza életében. Meghalt 1881. február 13-án (Szinyei XI, 880–8 és ÚjMMúz. 1853–II, 420. – Részletes életrajzát unokája, Révész Imre írta meg »Révész Imre élete 1826-1881«. Debrecen, 1926. 251. l.).

¹³ *Magyar helynevek*: ÚjMMúz. I–1850–I, 510–3, 1851–2. I, 161–4, 310–5.

¹⁴ ÚjMMúz. V–1853. I, 80.

¹⁵ Eredetileg teljesebb lehetett e gyűjtemény, mert a szerkesztői megjegyzés szerint a helynév-jegyzéket a Lipszky »Repertorium«-ában található helynevek kihagyásával közzölték. Nem tudni, hogy a kihagyás munkáját a szerkesztő vagy más végezte-e.

részből összeszedett helyneveket közölt,¹⁶ természetesen válogatós módszerrel dolgozott. A válogatás szempontjára nézve maga nyilatkozik. A helynevek között – írja – „egy sincs, mely egy vagy más tekintetben nyelvészeti nevezetességgel ne bírna, miután a mindenki által érthető, vagy semmi nyelvtani érdeklődéssel nem bíró helyneveket gyűjteményemben fel sem vettem” (uo.). Ez első, nyomtatásban is megjelent gyűjteményén kívül tudunk RÉVÉSZnek egy másik, ki nem adott gyűjteményéről is. Ez szintén betűrendbe szedett helynévjegyzék volt. Bár, sajnos, e gyűjtemény sorsáról semmit nem sikerült kiderítenem, RÉVÉSZ küldeményét másik hárommal együtt¹⁷ az Akadémia nyelvtudományi osztályának 1853. október 8-i ülésén bemutató TOLDY FERENC közléséből a gyűjtő levelének rendkívül érdekes olyan részleteit ismerjük, melyek reávilágítanak RÉVÉSZ „gyűjtési módszeré”-re és a helynevekről vallott felfogására. Ezeknek alapján az elkallódott vagy legalább is ismeretlen helyen lévő gyűjteményről úgy vélekedhetünk, hogy az már valamivel bővebb lehetett, mint az előbbi, nyomtatásban is megjelent. A gyűjtő megjegyzéséből valószínűnek látszik, hogy ezekben valaminő magyarázatok, eredeztetések is lehettek. RÉVÉSZ levelében rámutatott arra, hogy az anyagot részben a helyszínen, részben meg olyanoktól gyűjtötte, akik arról a vidékről valók voltak. A gyűjtés alkalmával érdeklődött a helynevek keletkezésére vonatkozó helyi magyarázatok iránt is; a kapott fontoskodó értelmezéseket azonban legtöbbször nem tartotta érdemesnek lejegyezni, mert teljesen értéktelenek voltak.¹⁸ Még jelentősebb az

¹⁶ A helynevek a következő megyékből, illetőleg vidékekről valók: Békés, Bereg, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Hajdu, Heves, Komárom, Közép-Szolnok, Kunság, Máramaros, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Torna, Veszprém; Erdélyből csak Háromszékből van néhány helynév.

¹⁷ A nyelvtudományi osztály ülésén Toldy Ferenc az Akadémia egy alább ismertetendő helynévgyűjtésre felszólító közleményére beérkezett négy beküldőtől származó „helyirati nevek jegyzékeit” mutatta be. Ezek között volt Révész Imre balmazújvárosi prédikátornak egy betűrendbe szedett gyűjteménye is. A többiekre nézve l. az alább következő fejtegetéseket.

¹⁸ „E’ helyneveket én, – írja – részint közvetlen magam a’ helyszínen, részint olyanok’ közléseiből gyűjtöttem, kik az illető vidékek’ lakosi lévén, e’ részben kellő helyzetben valának. Nem mulasztottam el soha, egyenes kérdést intézni, minden hely’ nevénél az iránt: vajjon miért neveztetett légyen az így? Kérdésemre csak némi feleletet is felettebb ritkán nyerhettem, ’s csak az etymologisálni igen szerető némelly műveltebbek állottak elé ottan-ottan nagy fontoskodások közt olly értelmezésekkel, mellyek egyéni költeményeknek tekinthetők lévén, ’s a’ józan bírálóknak és egybevetésnek legelső illetésére szétomolván, – általam föl sem jegyeztettek” (uo. 1853. II, 430).

említett levélnek az a megjegyzése, mely hangsúlyozza, hogy bármilyen nagy terjedelmű határok helyneveit akarjuk önmagukban megmagyarázni, ez aligha sikerülhet más vidékekről származó összehasonlító anyag nélkül. Sőt RÉVÉSZ ennél is tovább menve rámutat arra, hogy helynévmagyarázás terén csak a magyarral rokon nyelvek és a hazánkban lakó népfajok és nyelvek helyneveivel való egybevetés és összehasonlítás útján várhatunk eredményt.¹⁹ Révésznek e megjegyzései a magyar helynévkutatásban teljesen új hangot jelentenek; e megállapítások nyilvánvalóan olyanok, amelyek már az új, tudományos értékű magyar helynévkutatás kezdetét jelölik.

RÉVÉSZ e teljesen újszerű helynévgyűjtő és magyarázó elveinek, valamint a helynevek jelentőségére vonatkozó véleményének megismerését segíti elő az a közleménye is, amelyet a magyar helynevek nyelvészeti vonatkozásairól írt.²⁰ Ez nemcsak azért jelentős, mert benne elsőként veszi számba azokat a mozzanatokat, melyek a magyar helynevek tudományos jelentőségének felismerésére, tudományos felhasználásuk sürgősségére mutatnak,²¹ hanem azért is, mert itt olyan megállapításokra akadhatunk, amelyek elárulják szerzőjüknek azt a felismerését, hogy a helynévkutatásban nyelvtörténeti szempontokat kell alkalmazni. „Szent István királyunk néhány első oklevelében – írja – nev. az 1001. 1006. 1009. 1015. 1019. 1024. 1025. 1036 évrőltekben, melyekben különféle zárdákat alapít és lát el adományokkal, több mint 270 külön magyar hely-

¹⁹ „Egyes, bármily terjedelmes határok’ helyneveit, önmagokból külön, aligha sikerülendne nagy küzdés és tétovázás nélkül értelmeznünk; midőn ellenben, több távol vidékek’ helynevei özsvesoroltatván, egymást gyakran meglepő szépséggel értelmezik és felvilágosítják. Végre minden helyneveinknek közönséges szókincsünk’ illetve családaival a’ rokon nyelvekkel, ’s más különösen hazánkbeli népfajok ’s nyelvek’ helyneveivel egybevetése, összehasonlítása az, mitől e’ mezőn, csekély belátásom szerint, némi sikert várhatunk” (ÚjMMúz 1853. II, 421).

²⁰ *A magyar helynevek nyelvészeti tekintetben:* uo. 1853. I, 76–91.

²¹ Megemlékezik gr. Teleki József előbb ismertetett véleményéről, majd arról, hogy Kresznerics Ferenc vett fel szótárába magyar helyneveket, Kassai József azonban már alig. Szól a Magyar Tudós Társaság 1837-i helynévpályázatáról, s kritika kíséretében megemlékezik annak 1839-ben pályadíjra érdemesített egyik művéről, a Lenkey Zsigmondéről (L. előbb). Hangsúlyozza, hogy ezután a legújabb időkig, Galgóczi Gábor nyelvtanáig „szó sem tétetett a helynevek kérdéséről”. A külföldi helynévkutatás előfutárai közül Goropius Becanus, Ottius Henr. Joannes, Leibnitz és De Brosses munkájára hivatkozik. Ez utóbbinak 1765-ben írt véleményét hangoztatja ő is: „Legjobb szótára valamely régi elenyészett nyelvnek az illető tartomány helyneveinek gyűjteménye” (Új MMúz, 1853.I, 85–6).

név jó elő, és így jóval több magyar szó, mint amennyiből legrégebb nyelvemlékeink, az ösmeretes halotti beszéd és könyörgés, alkotvák. És midőn emezeknek értelmezésével eleitől fogva annyi tudós elme fáradozott, nem vala senki sem, legalább tudtommal, ki ama jóval régebb és számosabb magyar helynevek nyelvészeti kellő értelmezésére és méltatására figyelmét fordította volna, holott ezt ezek, mint szinte a külön összeszedést és kiadást is, minden egyéb helynevekkel együtt ugyan megérdemelték volna” (ÚjM Múz. V-1853, 80).

A helynevek történeti fontosságának hangsúlyozásában RÉVÉSZ már túlzásba is esik akkor, mikor azt mondja, hogy „a magyar helynevek nagy részben úgy tekinthetők, mint nemzetünknek e földön megtelepülése korábbi maradványok” (uo. 81.). Ha a helynevek eredetének korára vonatkozó vélekedésünkben ma már eddig nem is megyünk el, meglepően találó felismerésnek tekinthetjük RÉVÉSZnek azt a megállapítását, hogy „a magyar helyneveket úgy tekinthetjük, mint a régi időkből ránk szállott nyelvemlékeket, a nyelv folytonosan fejlődő életfájának elhullott ugyan, de semmivé nem lett, sőt mintegy petrificálva megmaradt, leveleit”. LEIBNITZra hivatkozva mondja tovább: „Valahányszor... valamely folyamnak, hegynek, erdőnek, nemzetnek, falunak, városnak, majornak nevét nem értjük, tudnunk kell, hogy a régi nyelvtől eltávolozánk”. Ezért van az, hogy „a magyar helynevekben gyakran találunk oly gyökökre, tőszavakra, képzőkre, szóalakokra, átvitelekre stb., melyek egykor nyelvünkben divatozának, de már kihaltak tekinthetők” (uo.). RÉVÉSZ szerint nemcsak alaktani vagy szótani elemek elavulása lehet az oka annak, hogy a helynevek nem mind érthetők, nem mind fejthetők meg; lehet ennek az is az oka, hogy a helynév maga idegen származék. A nemzeti elnyomatás korának kijózanító légkörében élve, minden nemzeti elfogultságot félreteresz RÉVÉSZ akkor, mikor az idegen eredetűeknek gyanítható helynevekkel, kapcsolatban ezt hangsúlyozza: „...szükség, hogy e felől minél előbb tökéletesen tisztába jöjünk s hogy adassanak meg ezen szavak azon nyelveknek, melyet ezek illetnek. A tudományos vizsgálódás végcélja az igazság, mely felette áll minden nemzeti hiúságnak s más e féle gyermekies érdekeknek” (uo. 83–4).

RÉVÉSZ a helynevek ügyében kifejtett meglepően modern vélekedésével nem maradt meg egy olyan, aránylag szűk olvasóközönség korlátozó folyóirat keretei között, mint amilyen az Új Magyar Múzeum volt. A kornak az Akadémia munkája iránt tanúsított, a mainál sokkal nagyobb érdeklődése amúgy is lehetővé tette az Aka-

démián belül vagy az akadémiai folyóiratokban felvetődő tudományos kérdéseknek a napilapokban feltűnően gyakori és részletes népszerűsítését. A Pesti Naplóban PÁUR IVÁN (1806–1888) éppen RÉVÉSZnek a magyar helynevek kérdésében vallott s előbb ismerttetett véleményéhez kapcsolódva a helynevekben jelentkező keresztyén hatásra mutat rá.²² PÁUR jóval kevesebb elméleti készültséggel rendelkezőnek mutatkozik, mint RÉVÉSZ, de ő is látja annak a feladatnak nagyságát, melyet a magyar helynevek összegyűjtése jelent. Egy futó megjegyzésében a magyar helynevek eddigi gyűjteményét „breviarium”-nak nevezve, lapalji jegyzetében ezt írja: „Úgy hiszem teljesen megilleti e nevezet a magyar helyneveknek eddig ismert gyűjteményeit, ha összehasonlítjuk azt, amit birunk, azzal, mit birandani remény van.”

RÉVÉSZ még számunkra is, annak a kornak mértékével mérve pedig még inkább komoly helynévkutató, PÁUR azonban türelmetlen műkedvelő. Látja ugyan a rendelkezésre álló helynév-kincs csekélységét, de úgy látszik nem osztozik RÉVÉSZ vélekedésében, aki azt vallja, hogy legelső és egyelőre egyetlen feladat a magyar helynevek gyűjtése. „Úgy látszik – írja PÁUR – a magyar helynevekkel is úgy vagyunk, mint sok mással – a dolgozó kéz hiányában az istenadta bő termést alig bírjuk betakarítani, s így az ügy, első stádiumánál, az anyaggyűjtésnél lévén, nem csoda ha lábra kaphatott azon nézet, hogy még időelőtti volna azok értelmezéséről gondoskodni.” Ezzel szemben RÉVÉSZ ugyanazon hírnap hasábjain²³ PÁUR cikkéhez kapcsolódva, maga is a keresztyénségnek a magyar nyelvre és a magyar helynevekre tett hatásával foglalkozik, de közben olyan nyilatkozatot tesz, mely világosan elárulja, hogy ő elsődleges feladatnak a helynévgyűjtést tekinti, s csak azutáni lépésnek szánja a helynevek vizsgálatával és értelmezésével való foglalkozást. A századeleji délibábos nyelv- és helynév-eredeztetőkből, az elfogult idegen hatást keresőkből való kiábrándultság nyilatkozik meg azokban a sorokban, melyekben a jövő helynévmagyarázók végletekbe hajló eredeztetéseinek veszedelmeiről szól.²⁴

²² *Nem mind pogány a mi pogányul hangzik:* Pesti Napló IV–1853. 941. sz.

²³ *Nyelvészeti elmefuttatás. Szoboszlo, Sukoro, Szent Job magyar helynevek felett:* Uo. 969. sz.

²⁴ „Midőn a magyar helynevek egybegyűjtve s kiadva leendenek, s megkezdődik az azok körüli vizsgálat és értelmezés: kétségtelenül meglesznek ekkor és ezeknek is a magok Dankovszkijai, kik mindenütt idegen s különösen szláv szavakat látnak, de magyart minél kevesebbet

A kor kívánalmait tekintve csodálkozhatunk RÉVÉSZEN, aki ennyire mindenk előtt való feladatnak látta a magyar helynevek gyűjtését. Egy pillanatra hajlandók volnánk RÉVÉSZ e józan gyűjtő-álláspontjának okául külföldi, ausztriai és németországi útja folyamán szerzett, komoly nyelvészeti ismereteit és benyomásait tekinteni, ha nem volna kétségtelen bizonyítékunk arra, hogy RÉVÉSZ még külföldi útja előtt a magyar tájékok helyneveinek gyűjtését forgatta fejében. Úgy tetszik egyébként, hogy – más ismeretlen indítékokon kívül – RÉVÉSZben a helynevek iránt való figyelmet közvetlenül éppen GYÉRESI MISKOLCZY KÁROLYnak²⁵ a *Szódob* helynévre vonatkozó, egyébként tartalmában ismeretlen megjegyzése vagy érdeklődő kérdése ébresztette fel. RÉVÉSZnek egy 1850. május 11-én kelt s hozzá írt leveléből mindenesetre erre következtethetünk. Ugyane levélből az is kitűnik, hogy RÉVÉSZT már 1850 elején, de esetleg még előbb is foglalkoztatták ezek a kérdések, sőt már ekkor „elvégezte magában, hogy ameddig csekély ismeretsége és bizodalma érhet, nem szűnik meg öszvegyűjteni, habár kis terjedelemből is a tájék stb. neveket egyes helységek határaitól” (L. a Függelék 1.). Az ilyenirányú érdeklődést tehát RÉVÉSZben a külföldi út legfeljebb tudományosabban megalapozottá tette, de semmiesetre sem ez ébresztette fel. RÉVÉSZ ugyanis csak 1851-ben ment külföldre, már pedig az 1850-ben első helynév-közlésével az Új Magyar Múzeumban jelentkező fiatal, alig 23–24 éves RÉVÉSZ már teljes eltökéltséggel ezt tartja feladatának. Az a másik magánlevele, melyet első jelentkezésekor e folyóirat baráti körének ír, méltán, akkora figyelmet keltett, hogy SZONTAGH GUSZTÁV (1793–1858) a folyóiratban válaszol Révésznek a népdalokra, népzeneire, névmagyarosításra vonatkozó észrevételeire (ÚjMMúz. I-1850-1, 170 kk.), A Múzeum baráti köre örömmel üdvözli és biztatja RÉVÉSZT a további munkára.²⁶

vagy tán egyet sem. Lesznek viszont Horváth Istvánok és Szabó Józsefek is, kik a legidegenebb mezőkön is, mindenütt a magyar szókat s embereket szeretnek látni. – Végzetszerű átok az nemünkön, hogy a tudományok mezején is oly sokszor kell végletek közt csaponganunk s vergődnünk, mintha rendeltetésünk csak ebben állana!” (i. h.).

²⁵ GYÉRESI MISKOLCZY KÁROLY (SZ. 1809 körül, mh. 1870-ben) – mint JAKÓ ZSIGMOND szíves szóbeli közléséből tudom – kéziratban több Biharra vonatkozó helytörténeti munkát hagyott, hátra. Úgy látszik, hogy RÉVÉSZ biztatásától sarkalva hozzákezdett a bihari helynevek gyűjtéséhez is, mert ilyen természetű gyűjtésének kézírata vagy ennek talán csak töredéke ma is megvan Micskén, a JAKÓ-család tulajdonában. Sajnos, e kéziratokat a rendkívüli viszonyok miatt nem volt alkalmam át nézni, s így csak utalhatok rájuk.

²⁶ „Levele folytatában... jelenti Révész úr, hogy a magyar tájékok

Ha RÉVÉSZ első, helynevekre vonatkozó irodalmi megnyilvánulásából szinte egyoldalú helynévgyűjtő érdeklődés világlik is ki, nem hagyható figyelmen kívül, hogy ő komolyan gondolt a gyűjtött anyag feldolgozására, értelmezésére is. Erre vonatkozó fejtegetéseiben megint olyan „modern” módszertani utasításokat olvashatunk, amelyek alapos nyelvészeti érzékről, sőt nyelvtudományi készségről tesznek tanúságot. A magyar helynevek nyelvészeti jelentőségéről írt értekezésében pontosan megállapította azokat az elveket is, amelyeket a helynévmagyarázatokban ma is követnünk kell. Miután figyelmeztet arra, hogy a krónikások és a nép magyarázatai többnyire elfogadhatatlanok, a helyes magyarázat-adásnak a következő követelményeit látja: 1. tekintetbe kell venni a helynevek okleveles alakjait,²⁷ 2. figyelemmel kell lenni nemcsak „a hangok változásának mechanizmusára”, hanem 3. a helynévadásban szerepet játszó lélektani tényezőkre is,²⁸ és végül, de nem utolsó sorban 4. számba kell venni a helynév-jelzette területen esetleg lefolyt gazdálkodásbeli, vízrajzi, s általában természeti változásokat.²⁹

neveit gyűjtögetni kezdi, nagy nyereséget remélvén e fáradozástól a magyar nyelvre nézve. A társak (t. i. Szontágh baráti köre) nagy örömmel értették ebbéli nyilatkozását. Mit nyerne nyelvünk s annak képzése csak az által, ha minden helyneveink megvolnának? kiki sejtethi, ha az Akadémia által kiadott „Magyar nyelv rendszerét” végig olvassa. Mennyi tájékozást nyert nyelvészetünk csak ez *egy tárgy* által. Hát ha még minden hegy, domb, völgy, patak, dűlő, szóval minden tájnak divatos neveit bírnók? Mily fel nem fedezett nyelv- sőt történeti kincs fekszik még itt haszontatlanul, s mily tájékozást nyújtana az a nyelvbuvárnak nyelvünk még eddig nem minden oldalról teljesen ismert tömkelegében... Tehát, tisztelt Révész úr, ismeretlen szellemű rokonunk! el ne lankadjon a tájnevek gyűjtésében, mire minden buzgó honfit, kinek erre alkalmá van, felszólítunk. A magyar akadémia ily nyelvkincsnek majd tudja hasznát venni.” (Uo.).

²⁷ „...ki a magyar helyneveket sikeresen kimagyarázni kívánja, nem lehet elmulasztani az illető oklevelek figyelembe vételét sem a mennyiben azok sokszor a neveket a magok eredeti és még el nem fordult alakjokban tüntetik fel (ÚjMMúz. V–1853 88.).

²⁸ „Mindenek felett szükség és célszerű pedig figyelünk a magyar helynevek értelmezésénél a nemzeti nyelvünk szótanának törvényeire, elveire, még pedig *nem csupán a hangok változásainak mechanizmusát illetőleg, hanem főként magának az ősmagyar léleknek azon felfogására, irányára és járására, melyből az a tárgyak elnevezésénél kiindult és működött*” (i.h.).

²⁹ „Ki a helyneveket bármely nyelvben értelmezni kívánja, ne feledje el még az illető helyek természeti sajátosságait is figyelembe venni. Azonban vigyáznia kell, hogy itt félre ne vezetessék, mert a helyek sajátosságai, részint a természeti erők, részint emberi munka befolyása alatt időnként változhattak, s meglehet ama sajátosság, melynél fogva az őselevező a helynek nevet adott, egészen elenyészett s helyette ellenkező

Ezek a józan, komoly gyűjtési és feldolgozási elvek RÉVÉSZT képesíthették volna arra, hogy a magyar helynevek gyűjtése terén jelentős munkát végezzen. Nyilatkozataiból tudjuk, hogy szándékában is volt ezt tenni. Egyéni lehetőségei figyelembevételével azonban látta, hogy pusztán egyéni erővel és elszántsággal nem birkózhatik meg e feladattal. Éppen ezért előbb az Akadémia figyelmébe ajánlta a kérdést,³⁰ majd azt hangsúlyozta, hogy ha más nem is teszi meg, ő maga egyénileg folytatja a gyűjtést, sajtó útján szólítja fel e fontos nemzeti munka végzésére a közönséget. Minthogy tudta, hogy „a közönség részvéte kezd hidegen fordulni fel az efféle nemesebb és önzéstelen érdekektől”, túlságosan nem bízott az ilyen úton nyerhető munkatársak nagy számában, de remélte, hogy „egy-két hazafi” érezve az ügy fontosságát, nem tagadja meg tőle segítségét. Az így szerzendő anyagot a beküldő lejegyzésében, esetleg saját magyarázatai kíséretében szándékozott közreadni (ÚjMMúz. V-1853, 91).

E jószándékú gyűjtési és közlési tervből azonban semmi sem lett. Ennek okát semmiesetre sem kereshetjük abban, hogy az Akadémia akkori vezetőiben nem volt meg ugyanaz a lelkes jószándék, mint magában az indítványtevőben. Ennek inkább egy egyéni és egy közösségi oka lehetett. RÉVÉSZ 1856-ban debreceni lelkész lett, s odakerülése után olyan kiterjedt egyház-közéleti munkához kezdett hozzá, mely teljesen háttérbe szorította, sőt teljesen fel is adta vele előbbi nagyarányú helynévgyűjtő terveit. A közéleti és politikai szereplés így vált ez esetben is megelőzőjévé egy szépen indult tudományos célkitűzésnek, késleltetőjévé a rendszeres magyar helynévgyűjtés, illetőleg helynévkutatás megindulásának. A másik, a közösségi ok a RÉVÉSZTől is előrelátott közöny volt, mellyel a közönség az ő kezdeményezéseit fogadta. Saját sorsának újabb alakulása és az értetlenség így fojtotta el már a legelején RÉVÉSZ eredeti célkitűzéseinek megvalósítását.³¹

állott elő, a név azonban folyvást megmaradt. Így gyakran ott, hol ez előtt rengeteg erdőség volt, most sík és pusztá föld, ott hol tavak s mocsárok voltak, most száraz legelők, hol halmok voltak ott egyenes vidék vagy völgyek lehetnek most. Soha ne feledje tehát el a helynevek értelmezője a tájékok megtörténhetett változásait is figyelembe venni, ha a szükség úgy hozza magával” (uo. 89–90.).

³⁰ „... Itéljék meg az illetők, nem lenne-e célszerű az egész országból az akadémia tekintélyével egybegyűjteni s özszeszerkesztve kiadni a helyneveket” (uo. 91).

³¹ Érdemesnek tartom megjegyezni, hogy Révész helynévkutató tevékenységét sem munkásságának méltatója, Ballagi Mór (Emlékbeszéd

Az előbb elmondottak ellenére is alig hihető, hogy RÉVÉSZ Debrecenbe kerülése után teljesen felhagyott volna a helynévgyűjtés kérdésével. Gazdag kézirati hagyatékában alighanem sok olyan útbaigazító jegyzet, utalás lappanghat, amely azt bizonyítja, hogy RÉVÉSZT továbbra is foglalkoztatta ez a kérdés.³² De ismerünk egy olyan közvetett adatot is, amely arra mutat, hogy nemcsak magánosan, a maga ilyen irányú érdeklődésétől ösztönözve foglalkozott RÉVÉSZ legalább még egy ideig a magyar helynevek kérdésével, hanem a közvetlen környezetében lévőkre is gyakorolt hatást. Csak így érthető meg az, hogy az 1856 óta újra Debrecenben tartozkodó RÉVÉSZSEL egy városban élő BALKÁNYI SZABÓ LAJOS (1823–1889), a híres népdalíró ügyvéd, majd bíró, összegyűjtötte és 1865-ben kiadta Debrecen helyneveit.³³ RÉVÉSZNEK BALKÁNYI SZABÓVAL való kapcsolata nemcsak amiatt bizonyos, hogy mindketten egy városban laktak és nagyjában egykorúak voltak (RÉVÉSZ három évvel fiatalabb volt). A debreceni egyetemi könyvtár Révész-könyvanyaga ugyanis megőrizte BALKÁNYI SZABÓ munkájának azt az ajánló sorokkal ellátott példányát, amelyet a szerző RÉVÉSZNEK küldött. Kétségtelennek tarthatjuk tehát, hogy Debrecen helyneveinek összegyűjtőjére és magyarázójára nemcsak RÉVÉSZNEK az ötvenes években közzétett és előbb érintett közleményei hatottak, hanem a hihetőleg gyakori személyes érintkezés alkalmával folytatott eszmecserék is.

Révész. I. levelező tag felett: Emlékbeszéd az M. T. Akadémia tagjai fölött I. 4. sz. Bp., 1882. 30 l.), sem részletes életrajzát megíró unokájának, Révész Imrének id. munkája nem említi. Gazdag kézirati hagyatékában (vö. Révész, i.m. 250) bizonyára van még a helynévkutatást is érdeklő anyag. Hagyatékának, levelezésének ilyen szempontból való átnevezése alighanem nyújt némi felvilágosítást arra nézve, hogy milyen irányú nyelvészeti tanulmányokkal foglalkozott Bécsben és később Balmazújvároson (uo. 30, 35, 37).

³² Vö. Révész I., i. m. 250 és a szerző hozzám intézett szíves levéلبeli közlése. Egyébként nagyon fontosnak tartanám Révész kézirati hagyatéka nyelvészeti vonatkozású részének tüzetes átvizsgálását. Sajnos, magam ezt a rendkívüli viszonyok miatt ez alkalommal nem végezhettem el.

³³ *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata.* Irta Balkányi Szabó Lajos. Debrecen, 1865. 55 l. – A debreceni egyetemi könyvtár itt említett példányában a következő ajánló sorokat olvashatni: „Nagytiszteletű, Révész Imre úrnak, tisztelete jeléül Balkányi Sz. Lajos.” – E példányt kéresemre dr. Nyireő István, a könyvtár igazgatója volt szíves számomra megtekintés céljából elküldeni. Hogy Révész e kis füzetet különösen megbecsülte, bizonyítja az, hogy az ő kezei közül kikerült példány egykorú ízléses egészvászson kötését is kétségtelenül ő készítette.

Mikor e tényt megállapítom, korántsem akarom BALKÁNYI SZABÓ munkájának megjelenését pusztán RÉVÉSZ hatásának tulajdonítani, hiszen nem szabad elfelednünk, hogy éppen a tájt, mikor a Debrecen helyneveiről írt kis munka megjelent, RÉVÉSZnek egy aránylag csekély körre ható helynévkutató munkássága után 1864-ben egy országos érdeklődésre számot tartó ilyenirányú mozgalom indult meg: a PESTY FRIGYESÉ.³⁴ Ha tehát szinte kétségtelenül RÉVÉSZ tudományos-irodalmi és személyes ösztökélő hatását is kell látnunk BALKÁNYI SZABÓ ilyen irányú munkásságában, alig lehet kétséges az is, hogy a nem kisméretű, talán éppen döntő ösztönzést a PESTY-féle felszólítás nyomában e tájt megindult országos gyűjtőmunka és PESTYnek a gyűjtés eredményéről közzétett hírlapi beszámolóí adhatták.

Egyébként BALKÁNYI SZABÓnak Debrecen helyneveit közlő kis munkája már azért is nevezetes, mert ez az első olyan magyar helynév-munka, amely egyetlen település helyneveit külön kiadvány alakjában teszi közzé. Figyelemreméltó e kiadvány a helynévanyag viszonylagos gazdagsága miatt is. Az alcím ugyan Debrecen száz helynevéről szól, azonban ha a munkácska utószószzerű Jegyzés-ét (54–5. l.) megnézzük, láthatjuk, hogy a szerző minden magyarázat nélkül még kilencvenkettőt sorol fel. A szerző tehát az egyes címszókba beleszótt helyneveket is számítva, végeredményben Debrecennek harmadfélszáz helynevét jegyezte fel. Ez, a debreceni határ roppant terjedelmét tekintve ugyan még mindig elég csekély számnak tetszik, ha azonban tudjuk, hogy ennél többet az újabb magyar helynévgyűjtő munkásság másfél évtizede történt megindulásáig egyetlen magyar város határából sem adtak ki, e munkát már ezért is figyelemreméltó alkotásnak kell tartanunk. Ha az előbbi megfontolások alapján nem kellene hiányosnak tartanunk BALKÁNYI SZABÓ gyűjtését, a Jegyzés olvasásakor láthatnók, hogy ő maga sem szándékozott Debrecen határának teljes, válogatás nélküli helynévanyagát közreadni. Itt adott szempontjait ismerve, tudjuk, hogy a gyűjtő Debrecen és a birtokában lévő puszták területén található helynevek közül csak a nevezetesnek tartottakat közölte, csak az olyanokat, „melyekről valamit akár a történet, akár a szájhagyomány után nevékre vonatkozólag kipuhatolni lehetett, vagy a már forgalomból kiesett szavakkal nevezetteket szónyomozásilag megfejteni szükségesnek vélt...” (i. h. 54). Kihagyta a megmagyará-

³⁴ Az e mozgalmat ismertető fejtegetéseket l. alább a 6. fejezetben.

zott helynevek közül mindazokat, amelyek – szerinte – érdektelenek, országszerte közhasználatúak, „nevöket magokkal hordók”, személynévi eredetűek, vagy általában könnyen érthetők. Ilyeneket példaként ő maga – kétségtelenül csak hirtelenében szemelgetve a tőle ismertek között – kilencvenkettőt sorol föl.³⁵ A gyűjtés e szándékos korlátozásának sajnálatos eredménye volt, hogy ez az első magyar városi helynév-monográfia csak rendkívül hiányosan foglalja magában Debrecennek és határának helynévanyagát. Amire a szerző maga a munka súlypontját helyezte (t. i. a helynevek magyarázatára), megakadályozta a szerzőt abban, hogy Debrecennek számunkra nyolc évtizeddel ezelőtti lehetőleg teljes helynévgyűjteményét őrizze meg azok helyett a kétes értékű, legtöbbször meglepő történeti és nyelvészeti avatatlanságról tanúszkodó helynévmagyarázatok helyett, melyek a betűrendbe foglalt helynév-címszók „szónyomozó”, sőt nem egy esetben történeti részét is már első pillanatban tudományos szempontból értéktelenné teszik. E munka is, mint a XIX. századi magyar helynévkutatás még nagyon sok terméke, elsősorban a közölt, több mint kétszáz

³⁵ „Vannak ugyan – írja – ezen helyneveken kívül még igen sok helynevek melyek részint érdektelenségöknél fogva, részint országszerte közhasználatú s nevöket magokkal hordó nevezetöknél fogva a megmagyarázott nevek közzé általam fel nem vétettek: mint p.o. az oly helynevek melyekre a név előbbi vagy jelenlegi tulajdonosaikról ragadt, nevezetesen: Agárdihegy, Bogdán gödre, Bakótelek, Bíró-laposa, Cégény laposa, Cseke rakottyása, Cenetelek, Bórbokra, Csőreg völgye, Csürködi laposa, Dáritelek, Dobonyi kutja, Gyarmati laposa, Gőnyei gazza, Petes tisztája, Pongor telek, Porkoláb telek, Matyi fenék, Macsi Pálné tisztája, Kati hidja, Szalóki kutja, Vasné tisztája, Cina gátja stb. – továbbá a nevöket magokkal hordó könnyen érthető helynevek, mint: Akloshegy, Apró laponyag, Bodzástelek, Bodzafatóhalma, Bokrétás fa, Borsós laponyag, Bivalyos, Büdös ér, Büdös kut, Csukás folyás, Csukás sarok, Egy bokor hegy, Farkas zug, Fehérnádtófok, Fekete rét, Fekete völgy, Fényes tó, Fecskefok, Forrás kut, Füzes fertő, Gyékényes fenék, Görbe rét, Görbe ér, Görbe halom, Halas lapos, Hosszu fenek, Hosszu telek, Hosszu szík, Hosszu hegy, Hunyoros rét, Káposztás telek, Kajla telek, Sárállás, Sáros ér, Szárcsás, Tökös tó, Tövises telek, Zúgó folyás, Virág völgy, Kigyós lapos, Kigyós hegy, Kőrises erdő, Kőrises folyás, Közép fok, Kutya völgye, Lápos rét, Liba lapos, Ludas lapos, Méhes telek, Méhes laponyag, Méhes kert, Méhes hegy, Nagy állás, Olajütő, Récés stb. – nemkülönben Aggrét, Bacsótelek, Bagosi zug, Cigány telek, Csikós telek, Csizmadia telek, Csonka telek, Csósz halom, Disznó tanya, Fűzfa csószház, Hodáj fenék (*Hodáj*, a Juhoda vagy Ihoda szó ferdülete), Juhos telek, Lovászok zugja stb.

Az ily s ehez hasonló nevek véleményem szerint magyarázatot nem igényelnek, csupán azon esetben lenne egyik vagy másik megemlíttésre méltó, ha nevét valami különös eseménytől vagy híres nevezetes egyéniségtől nyerte volna, de ez itt most elő számláltakról semmi hagyomány fenn nem maradt” (i. h.).

debreceni helynévnek a tudományos kutatás számára való megmentéséért fontos; a magyarázatokban semmi olyan új vonás nincs, melyet az addigi helynév-irodalomból ne ismernénk.

3.

Ma már bátran megállapíthatjuk, hogy RÉVÉSZ munkássága nemcsak önmagában, az elért bármilyen szerény gyűjtési eredmények, illetőleg a sokkal jelentősebb, maradandóbb elméleti felismerések miatt jelentős, hanem a kortársakra tett hatása miatt is. Egyéni eredmények életrehívói és az Akadémia újabb ilyen irányú kísérletezéseinek megindítói voltak RÉVÉSZ közleményei. Ezek a közlemények kezdetben ugyan csak az Új Magyar Múzeum olvasói körében tettek hatást, később azonban e hatás tovább gyűrűzött a napilapokban, folyóiratokban, végső kihatásában pedig még sokkal távolabbi kezdeményezések ösztönzője is lett.

Alighogy SZONTAGH GUSZTÁVnak előbb ismertetett megjegyzései között RÉVÉSZ IMRE levelének részletei megjelentek, SZABÓ KÁROLY,³⁶ a későbbi történész és bibliográfus is értekezett a magyar helynevekről.³⁷ Azokban az észrevételekben, amelyeket ő szülőfaluja, a békésmegyei Köröstarcsa helyneveit ismertető közleménye elé írt, RÉVÉSZ megállapításaival párhuzamosan haladva hangsúlyozza a helynevek jelentőségét. Ő is két szempontból tartja fontosnak a helyneveket: nyelvészeti és történeti tanulságaik miatt.³⁸ Rámutat arra is, hogy nem elég belátni a helynevek gyűjtésének jelentőségét, tisztában kell lenni a gyűjtési mód fontosságával is.³⁹ A gyűjtési módszer kérdésének kiemelése újabb lépést

³⁶ Született 1824-ben Köröstarcsán, meghalt 1890-ben Kolozsvárt; 1859-től múzeumi könyvtáros, majd egyetemi könyvtárigazgatóként Kolozsvárt élt.

³⁷ *A magyar helynevekről*: ÚjMMúz. 1850–1. I. 370–7.

³⁸ „Hogy a magyar helynevek gyűjteménye... – írja – nem csak történeti, hanem kivált nyelvészeti szempontból megbecsülhetetlen nemzeti kincset fog tartalmazni; hogy e gyűjtemény a régi oklevelekben és íróknál előforduló s gyakran igen eltérőleg leírt, hely- és személynevek meghatározására nézve a legalkalmasb s hazánk alapos ismeretének egyik legjelesebb segédeszköze leend: arról az, ki tudja, hogy a magyar nép mennyire megőrizte az őt mélyebben érdekelt történeti események emlékezetét s a már talán századok előtt elpusztult helységek neveit, ki tudja, mennyi régi szót ért még a nép, mely az irodalmi nyelvből kiveszve az úgy nevezett értelmesbek által már alig, vagy éppen nem értetik, ki meg gondolja, hogy a magyar tájszótár még hiányos s a magyar szójárások kimerítőleg megismertetve nincsenek: előlegesen sem kételkedhetik” (uo. 370.).

³⁹ „... hogy a siker a fáradságnak kellően megfelelhessen, egyedül a gyűjtésben követendő eljárástól függ...” (uo. 371).

jelent a magyar helynévkutatás terén. SZABÓ KÁROLY azonban bővebben nem fejtette ki erre vonatkozó nézeteit. Szerinte egyébként a gyűjtés munkája csak akkor lesz igazán eredményes, ha a gyűjtők a helyszínt alaposan ismerik, s a vidék lakosságával is szoros kapcsolatban állanak,⁴⁰ ellenkező esetben csak hiányos, pontatlan gyűjtés és gyakran téves magyarázat lesz az eredmény.⁴¹

Úgy látszik, hogy SZABÓ KÁROLY a helynevek fontosságának felismerése- és gyűjtési követelményeinek gyakorlati alkalmazásaként hozzá is kezdett származási helye, Békés megye helyneveinek összegyűjtéséhez.⁴² Milyen körre akarta kiterjeszteni a gyűjtési munkát, és milyen mértékben valósította meg szándékát, nem tudjuk. Abban a közleményében, melyből a helynevekre vonatkozó észrevételeit és a helynévgyűjtésre vonatkozó terveit ismerjük, csak egyetlen település, szülőfaluja, Köröstarcsa helyneveit tette közzé.⁴³

SZABÓ KÁROLYnak a helynevekről itt ismertetett felfogása, illetőleg a köröstarcsai helynevek gyűjteményének közzététele négy

⁴⁰ „Arra..., hogy a magyar helynevek gyűjteménye teljes és alaposan megfejtett lehessen, mulhatatlan, hogy minden helység és pusztá helyneveit olyak írják össze s magyarázzák meg, mennyiben lehet maga a nép előadása után, mely a neveket adá s így legjobban értheti, kik azon helynek úgy szólván, minden talpatat földét ismerik, s annak lakosaival a legszorosabb viszonyban állanak. Ellenkező esetben a gyűjteménynek hiányosak, egyes helynevek leírásában pontatlannak s azok megmagyarázásában, mi az egész munkában a legfőbb, gyakran csatlakozónak kell lennie” (uo. 371.).

⁴¹ „Ezekből indulva ki – írja – részemről sokkal jobban szeretném egyes magyar vidékek, mint péld. a Palócság, Jászság, Nyírség, vagy egyes megyék, sőt egyes nagy terjedelmű magyar városaink, mint Debrecen, Szeged, Kecskemét, Hódmező-Vásárhely stb helyneveit teljesen kimerítve és megfejtve bírni, mint az egész haza hiányos és kellően meg nem fejtett helyneveinek gyűjteményét, mely épen roppant halmaza miatt kevésbé lenne pontos és használható” (i. h.).

⁴² „Addig is, míg a magyar tudós társaság ezen eléggé fontosnak nem nevezhető ügy érdekében közzé teendő felszólítása az illetőknek teljes irányadóul szolgálhatna, alkalmat veszek magamnak az általam összeszedni megkezdett békesmegyei helynevek közül azon helység neveit közleni, melyben születtem, gyermek éveim s ifjúságom egy részét töltöttem, s amelyet ennél fogva legalaposabban ismerhetek” (i. h.). – A szerkesztőnek, Toldy Ferencnek ehhez kapcsolódó megjegyzését l. a ⁹ jegyzetben.

⁴³ Ha a helynévanyag teljes összegyűjtésének követelményét természetszerűen nem is értelmezhetette úgy, mint korunknak a fejlődés jóval későbbi és aránylag magas fokán álló helynévkutatása értelmezi, mégis az említett település területéről nem egyszer bőséges és figyelemreméltó magyarázatokkal közzétett mintegy nyolcvan helynévből álló gyűjteménye teljessége és a gyűjtő alapos helyszíni ismeretei miatt úttörő jelentőségű a magyar helynévkutatás történetében.

pontban jelent haladást a magyar helynévgyűjtés, vagy általánosabban a magyar helynévkutatás terén: 1. Új a gyűjtési módszer fontosságának, 2. a gyűjtők helyszíni tájékozottságának és a lakossággal való benső kapcsolatnak és 3. az egyes települések, illetőleg kisebb-nagyobb tájegységek szerint való gyűjtésnek a követelménye. 4. A tájegységek, illetőleg az egyes települések teljes, válogatás nélküli helynévanyagának összegyűjtése és magyarázata is először tőle hallott kíváncsi.

A helynévgyűjtő munkásság elméleti továbbvitele és a gyakorlati megvalósítás elsősége SZABÓ KÁROLY eddig megállapított tudománytörténeti jelentőségéhez mindenestre új vonással járul hozzá.

Nem csodálkozhatunk ezek után azon, hogy ha RÉVÉSZ IMRE, SZONTAGH GUSZTÁV és SZABÓ KÁROLY elméleti fejtegetése és ez utóbbi gyakorlati példája nyomán az Új Magyar Múzeum munkatársai a gyűjtésnek arra a települési egységenként végzett módjára térnek át, melynek kezdeményezése SZABÓ KÁROLY nevéhez fűződik.

A folyóirat későbbi munkatársai közül azonban egy sem lát olyan világosan a helynevek kérdésében, mint RÉVÉSZ IMRE vagy SZABÓ KÁROLY. Mikor utánuk CSAPLÁR BENEDEK [KARCSAY] (1821–1906) közzéteszi a csallóközi Dercsika helyneveit,⁴⁴ már jóval kevesebb, alig harminc helynév összegyűjtésével is beéri. S bár bevezető megjegyzéseiben⁴⁵ maga is a helyneveknek történeti és nyelvészeti tekintetből való fontosságát és a gyűjtés állandó szorgalmazásának szükségességét hangsúlyozza, kissé fellengzős fejtegetéseiben átüt a romanticizmus szemlélete, mely a helynevek gyűjtéséből is elsősorban a babonás hiedelmekbe burkolt regék feljegyzését várja, tudományos anyag helyett irodalmi csemegét. A helynévkutató céljától tehát nagyon távolálló eredményeket remél CSAPLÁR a helynévanyag gyűjtéséből. „Csak anyagot a művészet-

⁴⁴ Karcsay, *Ismét a magyar helynevekről*: ÚJMMúz 1851–2. I, 768.

⁴⁵ „A magyar helynevek gyűjtése történeti s nyelvészeti szempontból egyaránt kiváló érdekű levén, főleg, ha ősi történeteink s a felölök a nép száján keringő hagyományok, regék vagy mondákkal kísérve mutattnak föl, a nemzeti költészetre is nem csekély befolyással bírván,... talán nem lesz fölösleges az itt következő bármi csekély adalékot is közzé tennem a mult évi jelesb kezdemények némi folytatásául s egyszersmind a tárgy fontosságának ujonti figyelembe ajánlásául..., minthogy minden jóra való megátalkodott rőtségünk s vétkes keleti hanyagságunk a legnemesb vállalatokra is örökös nógatást tesz szükségessé ... Egyik igen nagy bajunk, hogy a *tehetés* és *akarás* nálunk szomorítólag visszás arányban áll, s hol leginkább sikeríthető volna, oda nem bír lehatni az annyiszor ismételt »buzgó esdeklés.«” (i. h.).

nek – írja rövid elméleti fejtegetése befejezéseként –, minél dúsbabbat, hogy alkothasson!” E kijelentés nyomában Dercsika helyneveinek közlése előtt mindjárt elő is adja a falu alapításának regegyes, állítólag népi történetét, s a harmincegy helynév közreadása során ügyel a helynevek mondai, néphiedelmi vonatkozásaira. CSAPLÁRNál a mondai anyag jelentőségének túlzott hangsúlyozása tekinthető újnak. Bár nem lehet a helynevekkel kapcsolatos néphiedelem-anyag lejegyzésének szükséges voltát tagadni (a gyűjtés-módszeri utasításoknak ez ma is *egyik* pontja!), mégis az ilyen anyagtól csak a néplélektani és néprajzi kutatásokra nézve várhatók érdekes adatok, a helynevek eredetének, jelentésének nyelvészeti és történeti megvilágítására nézve vajmi ritkán; legtöbbször a népi hiedelemmel kapcsolatos magyarázat ilyen vonatkozásban csak értéktelen népetimológiát ad.

CSAPLÁR BENEDEKnek az anyag szempontjából is elég jelentéktelen gyűjteménye sem vitte előre a helynévgyűjtés elméletét. Talán még ennél is jelentéktelenebb ZERPÁK ANTALnak az a sopronmegyei Hegykő, Sarród és Süttör helyneveit kétségtelenül csak félelesen közlő gyűjteménye,⁴⁶ melyhez még „a némely helységekből található nevezetesebb helynevek” jegyzékét is csatolja.

Nemcsak az Új Magyar Múzeum munkatársainak, a szerkesztőnek és egyben az Akadémia titoknokának, TOLDY FERENCnek is érdeme, hogy a folyóirat megindulása óta olyan jelentős lépésekkel haladt a magyar helynevek iránt való érdeklődés ügye, s olyan jelentős helynév-közlemények láthattak napvilágot a folyóirat hasábjain. Nem csupán a fejtegetések és helynévközlemények közreadásából, de elszórt szerkesztői megjegyzésekből is látszik, hogy a helynevek fontosságával, gyűjtésük szükségességével TOLDY tisztában volt. Az Akadémia nyelv- és széptudományi osztályának 1853. február 7-i ülésén elő is terjesztette RÉVÉSZ IMRÉnek azt a helynevek gyűjtésére vonatkozó indítványát, melyben az országos gyűjtés érdekében akadémiai felszólítás kiadását sürgeti. Az osztály belátva a kérdés nyelvészeti és történeti fontosságát, az indítványt magáévá tette, s CZUCZOR GERGELY, ÉRDY JÁNOS meg JERNEY JÁNOS rendes tagokból álló bizottságot bízta meg, hogy a felszólításba beveendő irányelvekre vonatkozólag javaslatot tegyen.⁴⁷ A bizottság a március 14-i kisülésen javaslatot is tett,⁴⁸ s

⁴⁶ *Sopron megyei helynevek*; Magyar Akadémiai Értesítő 1851: 299–303 és ÚjMMúz. 1851–2. II, 202–6. – Az említett pótlék a 205–6. l.-on.

⁴⁷ „A’ titoknok Révész Imre balmaz-újvárosi lelkész’ nevében indítványt tett, melly szerint a’ magyar helynevek’ gyűjtésére ’s a’ hely’

az elfogadott javaslat alapján 1853. április 19-i keltezéssel, TOLDY FERENC titoknak aláírásával jelent meg maga a felszólítás. Ezt nemcsak az Új Magyar Múzeumban tették közzé,⁴⁹ hanem a szélesebbkörű figyelem felkeltése céljából gondoskodtak róla, hogy a korabeli nagyobb napilapokban is megjelenjék.⁵⁰

A felszólítás szerkesztői alighanem alaposan felhasználhatták RÉVÉSZ említett indítványának szövegét, illetőleg addig kifejtett helynévkutató elveit, meg az addig megjelent meglehetősen szerény magyar helynévgyűjtési irodalom eredményeit, E tény mindennél jobban mutatja RÉVÉSZ eddigi munkásságának jelentőségét.

Az Akadémia tehát az 1837. évi teljesen sikertelennek mondható pályázat után e felszólításával újra kezdeményező lépést tett a magyar helynévgyűjtés terén. S bár ez az akadémiai felszólítás jobbára csak az eddigi helynévgyűjtő munka során felmerült szempontoknak elég rendszeres összefoglalását jelenti, a következő új vonások is felfedezhetők benne: 1. Már a bevezető sorok hangoztatják, hogy a helynévgyűjtés végső célja egy kimerítő „helyirati szótár” megteremtése. 2. A helynevek megmagyarázása gyakran csak a történeti alakok ismeretében lehetséges, ezért az okleveles adatok gyűjtése is szükséges. 3. Ugyanezért fontos a párhuzamos idegennyelvű alakok lejegyzése is. 4. A helyneveknek bizonyos csoportokba való állítására is itt történik először kísérlet (természetesen itt nincs még szó egységes alapelv szerint való csoportosításról, típusok megállapításáról, stb.). 5. A felszólításba foglalt részletes utasítás felsorolja azokat a helyrajzi tényezőket, amelyeknek neve a helynév fogalomköre alá vonható. Ilyen teljességre törekvő felsorolást az addigi helynév-irodalomból nem ismerünk.

színén azok’ felvilágosítására szolgáló adatoknak beküldésére felszólítás bocsáttatnék ki. Az osztály, áthatva a’ tárgy’ nyelvészeti úgy, mint történelmi fontosságától, azt magáévá tette, ’s Czuczor, Érdy és Jerney tagokat a’ felszólításba menendő iránypontok’ javaslatba hozatalával megbízta” (Magyar Akadémiai Értesítő 1853:25).

⁴⁸ „Következett Czuczor, Érdy és Jerney kiküldött rendes tagok’ véleménye a’ magyar helynév gyűjtés körül figyelembe veendőkről, melly helyeseltetvén, az illetőknek irányul a’ titoknoki felszólításba felveendő leszen” (uo. 42).

⁴⁹ ÚJMMúz. 1855. II, 319–22. – E felszólítást szükségesnek tartom a Függelékben egész terjedelmében közölni.

⁵⁰ Pl. a Pesti Napló IV–1853. évi 947. száma május 7-én, a Budapesti Hírlap ugyanez évi 110. száma május 10-én teljes terjedelmében közli a felszólítást. – Ifj. (Részö) Ensel Sándor is azt írja, hogy e felszólítás május elején megjelent „a honi olvasottabb lapokban” (vö. Budapesti Hírlap 1859. 64. sz.).

Ha e felszólítás hatását vizsgáljuk, CSAPLÁR BENEDEKnek (KARCSAY) „megátalkodott röstségünk”-re s „vétkes keleti hanyagságunk”-ra vonatkozó már előbb idézett vélekedése jut eszünkbe. TOLDY ugyan a nyelv- és széptudományi osztály 1853. július 4-i és október 8-i kisülésén hamarosan beszámolhatott nyolc gyűjtő helynévküldeményének beérkeztéről, de ez önmagában elég szegényes eredmény még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyik gyűjtő eljárás hat helységének helyneveit, tehát alighanem jelentősebb helynévanyagot küldött be.⁵¹ Tudomásom szerint a felszólítás eredményéről nem jelent meg az említett két részleges bejelentésen kívül összefoglaló beszámoló. Már ez önmagában is azt mutatja, hogy a felszólításnak figyelemreméltó eredménye nem lehetett. Valamivel később, 1857-ben mikor már az a kevés érdeklődés is elült, amelyet a felszólítás annak idején kelthetett, maga TOLDY is úgy nyilatkozott, hogy ez az újabb akadémiai kezdeményezés „vajmi csekély eredménnyel”⁵² járt. Az a csekély anyag, amely össze is gyűlt, kevés kivétellel értéktelen, illetőleg megbízhatatlan volt.⁵³ Nem kivétel e bírálat alól RÁTH KÁROLYnak (1829–1868) az a kis

⁵¹ ÚjMMúz. 1853. II, 420 és a MagyAkÉrt. 1853:217, 269–70. Csak e beszámolóból tudjuk, hogy a következők jelentkeztek helynévgyűjtéménnyel: 1. Szeberényi Lajos, Hódmezővásárhely („tájnevek”), 2. Józsa Ferenc ügyvéd, Kővágó-örs, 3. Nagy József szomatori ref. lelkész, Szomotor helység neveinek magyarázata, 4. Barla Szabó János visontai lelkész, „visonta helyírat nevek”, 5. Szánthó János nevelő (a marcali eljárás hat községének helynevei), 6. Pápay Imre ref. lelkész, Hajdúböszörmény, 7. Kazinczy Gábor (a borsodi Bánfalva helynevei), 8. Révész Imre (egy újabb, szintén betűsoros helynévgyűjtemény). Ezek sorsáról semmit sem tudunk. Amint ez már az efféle felszólítások esetében szokásos, beérkezett még egy, a tárgykörbe nem tartozó következő címen ismertetett küldemény is: „Húnnmagyar szók ’s a’ Jankowich táblája’ megmagyarázása” (i. h. 217).

⁵²⁻³ Toldy maga írja Knauz Nándornak egy oklevéltani cikkéhez csatolt utószavában a következőket: „Itt vagyunk tehát ismét a *helynevek kérdésénél*, melyet Szabó Károly és Révész Imre urak e folyóiratban megpendítettek, s részben például elő is mentek; mely iránt *az akadémia is bocsátott ki felszólítást, de vajmi csekély eredménnyel*” (Az idézet utolsó felét magam ritkítottam). Tovább ugyanerről a kérdéstről a következő értékelő sorokat írja: „Azon kevés (t. i. helynév), mi eddig gyűlt, szinte kevés kivétellel oly biztalan (!) volt, annyira magán hordta nem az egyszerű és őszinte közlés, hanem az ábrándos értelmezés jellemét, hogy azzal az éppen oly fontos mint érdekes célra a nyeresemény vajmi kevés lehetett” (Vö. ÚjMMúz. 1857. I, 282–3.). – Még súlyosbítja e kijelentésben rejlő lecsújtó bírálatot az, hogy ez az „értékelés” nemcsak az akadémiai felszólításra beérkezett gyűjteményekre, hanem az egész addigi magyar helynévgyűjtésre vonatkozóan látszik. Kétségtelen azonban, hogy Toldy elsősorban saját maga közvetlen szerkesztői tapasztalatai alapján nyilatkozhatott.

helynévközlése sem, amelyben pestmegyei romok, dombok és halmok nevét és a velök kapcsolatos népi vélekedéseket adta közre.⁵⁴

A közvetlenül azután következő évek sem változtatták kedvezőbbre a helyzetet. Pedig az akadémiai felszólítás évében és később újólág HORNYIK JÁNOS (1812–1885) is hangoztatja, hogy ha a helynevek ügyét felkarolnák, a történelem, földrajz, helyrajz, sőt az oklevéltan számára is megbecsülhetetlen segédeszközzel rendelkeznének a helynevek gyűjteményében.⁵⁵ Még egyszer TOLDY is megkísérelte egy 1399-ből való határjárás helyneveinek vizsgálatával kapcsolatban felhívni a figyelmet⁵⁶ a helynevek sokféle ágazó tanulságaira,⁵⁷ s ismételten hangsúlyozta a gyűjtés fontosságát, és érintette a kivitel módozatait is.⁵⁸ Most még inkább ki-

⁵⁴ *Levél némely Pest megyei helyirati nevekről*: uo. 1853. I, 639–40. – „A dülök nevei arra késztetének – írja – hogy ott vizsgálódjam és a helybeliektől a talált romokról kérdezősködjem.”

⁵⁵ Vö. ÚjMMúz. 1853. I, 336. – Hornyik miután egy hibásan közölt oklevél helyneveit kijavítja, ezt jegyzi meg: „Ha Révész Imre indítványát (ÚjMMúz. 1850–1. I. 168, 169–170, 370, 510 lapok stb.) felkarolva hazánk minden városa, helysége, pusztája neve mellett egyes részletei nevezetét is birhatnók: így azon kívül, hogy tömérdek eredeti régi szavakat nyernénk, nem csak tökéletes helyirati gyűjteményünk is volna, hanem historia, geographia, topographia s diplomatica ebben egy megbecsülhetetlen segédkönyvet találna”. Ugyanezt a véleményét megismételte »Kecskemét város története oklevéltárral« című művében is (Kecskemét, 1860. I, 205.).

⁵⁶ *Utószó régi földrajzunk érdekében*: ÚjMMúz, 1857. I, 280–3.

⁵⁷ Megemlékezve az akadémiai felszólítás eredménytelenségéről, így ír: „Pedig fontos ügy ez a magyar *nyelvkincsre nézve*; fontos a *népirodalomra* (!) s *történelemre*, amennyiben némely névhez monda, sőt történeti emlékezetek is csatlakoznak; fontos *régi földrajzunkra* és *statistikánkra nézve* is, amennyiben az okmányainkban előforduló *számtalan* nevek a ma divókkal megegyeztetvén, sikerülhet maholnap, hazánk egykori lak- és népességi sűrűségét, a mívelt, miveletlen és mívelhetetlen (erdős, köves, vizekkel borított) részek mennyiségét, azok elhelyezését megközelítőleg legalább meghatározni, s így országunk régi képét újra felidézni” (uo. 282.).

⁵⁸ „Vegye szívére – írja Toldy – minden értelmes és figyelmes hazafi ezen, az egyesekre nézve csekély fáradtságba kerülő, teendőket. Ha minden határban találkoznék egy vagy több egyén – leginkább a lelkészek vannak erre meghivatva (ott is így és ritkítva!) – ki külön magára vagy mások segedelmével minden a határban előforduló helynevet – puszták dülök, utak, vizek, magaslatokét stb. – összejegyezne az említett mondák és történeti emlékezetekkel együtt, hol ilyenek vannak, nem csinálva, kiokosodva azokat a helynevek értelmezésére, ne gyanítgatásokba, véleményezésekbe sülyesztve a valószínűságot; ellenben annál hívebben, bár röviden, a *helyek természeti mivoltát* felemlítve, mely az anyag szaporodtával hasonlítás útján számtalan most nem értett helynév eredeti jelentését bizton felvilágosítaná –; s ha mind ezek egy középpontba, természetesen a m. akadémiához beküldetnének: mely megbecsülhetetlen kincsalmaza gyűlne a nyelvi,

domborította azt, hogy a gyűjtésben „épen a külön határok egyes részeinek onomastikonja a fő, tehát nem annyira a geographiai (ezeket ismerjük), mint inkább a topographiai nevek gyűjteménye” (uo. 282–3).⁵⁹

Az Akadémiának ez az ismételt felszólítása is már eleve a sikertelenségre volt kárhozthatva.⁶⁰ Nemcsak az akkori magyar közműveltségi viszonyok és a politikai helyzet, de még sokkal fejlettebb műveltségbeli állapot és a nemzeti élet szempontjából kedvezőbb időpont sem lett volna alkalmas egy olyan országos arányú gyűjtőmunka elvégzésére, mint amilyenre TOLDY szerette volna rábírní az „értelmes és figyelmes hazafiak”-at. Különben is a tudományos felszólításokkal szemben való hihetetlen közömbösséget még sokkal későbbi, „haladottabb” korokban is fájdalmasan tapasztalhatni.

4.

Bár az előbbieken ismertetett erőfeszítések után 1863 tájáig a magyar helynévgyűjtés ügyében határozott visszaesés tapasztalható, ez nem jelenti azt, hogy e kérdés teljesen kiesett volna ez időszak érdeklődési köréből, hanem csak azt, hogy semmi olyan megnyilatkozás nem állapítható meg, amely akár elméleti síkon, akár pedig a gyakorlati megvalósítás tekintetében lényegesen tovább vitte volna a helynévgyűjtés kérdését. Ez annál feltűnőbb, mert hiszen a népnyelv vizsgálata terén éppen az 50-es évek közepén jelentős kezdeményezések történnek akkor, mikor HUNFALVY PÁLnak (1810–1891) 1856-ban meginduló folyóiratában, a Magyar Nyelvészetben egymásután napvilágot látnak népnyelvi tanulmányok,⁶¹ az első magyar nyelvjárásleírások. Úgy látszik,

költői, történelmi és régi-statistikai adatoknak, még pedig rövid idő alatt! (uo. 283).

⁵⁹ Szerinte azért fontosak éppen ezek, mert őrzik a tájban lefolyt változások emlékét. „Ritkán vész el – írja – a név: volt város, s lett puszta; volt tó, vagy láp, vagy folyammeder, s lett rét, vagy szántó-föld; volt vár, vagy magányos klostrom, vagy temető, s puszta helyeik még most is viselik a régi bár reájok többé nem illő, nevet” (uo.).

⁶⁰ A felszólítás sikertelensége annyira nyilvánvaló volt, hogy még jóval azután, hogy az akadémiai kezdeményezés egészen elaludt, az egyik „helynév-nyomozás mezején” forgolódo, Höke Lajos is ezt írja: „... akadémiánk érdemtelves titkára már évek óta hivatgatja hazánk tudósait – sajnos, mindedig csekély eredménnyel –, hogy minél több helynév magyarázatot küldenék (!) be hozzá” (Sürgöny I–1861, 241. sz.).

⁶¹ L. a Magyar Nyelvészet I–VI–1856–61. kötetét. Vö. még Horger Antal, *A magyar nyelvjárások* Bp. 1934. 10. és Szücs József, *A népnyelvi kutatás története*. Bp. 1936.

hogy maguk a nyelvészek ekkor még nem nagyon értékelhették a helynévanyagot.⁶² Innen van az, hogy az új folyóiratban egyetlen olyan közlemény nem jelent meg, mely – most már RÉVÉSZ korszakos jelentőségű elméleti alapvetése és gyakorlati kezdeményezése után – a helynevek ügyében hallatta volna a kor nyelvészeinek szavát. Mindössze két helynévközlést adott közre a szerkesztő. Egyikben TORKOS SÁNDOR (1833–1865) zalamegyei,⁶³ a másikban PHILOFENNUS sopronmegyei helyneveket⁶⁴ közölt rendkívül kezdetleges módszerrel. Már maga az, hogy mindketten egy-egy megyéből szemelgetik össze helynévanyagukat, visszaesést jelent például nemcsak SZABÓ KÁROLYnak Köröstarcsa helyneveit feldolgozó közleményével szemben, de minden olyan előbbi közleménnyel összehasonlítva is, amely addig egy-egy település helyneveit adta közre.

Annál feltűnőbb ez a visszaesés, mert hiszen a folyóirat szerkesztőjéről tudjuk, hogy egyik úttörője volt a tudományos értékű magyar helynév-származtatásnak. HUNFALVY ugyanis mint a nyelvészet és történettudomány terén működő kutató szerencsésen rendelkezett azokkal az előfeltételekkel, melyek a helynévmagyarázathoz elengedhetetlenek: alapos nyelvészeti és történeti ismeretekkel s még ezen felül helyes kritikai érzéssel. Nyelvészeti ismereteit és elveit BUDENZ JÓZSEFFel való szoros kapcsolata is nagyban szilárdíthatta. Ezenkívül azonban a külföldi, főként német és szláv helynévkutatás eredményeit is állandóan szemmel tartotta; Erdély német „Siebenbürgen” nevééről írt tanulmányában ROESLER eredményeit ismertette s kísérte megjegyzéseivel.⁶⁵ Módszeresség és főként önállóság tekintetében jóval jelentősebbek néhány magyar folyónévről írt fejtegetései.⁶⁶ A helynevek történelmi bizonyítékként való felhasználását alapos okfejtéssel ő sürgette elsősül,⁶⁷ habár mint az előzményekből látható, voltak előtte többen,

⁶² Maga Hunfalvy is, mikor az 1849–53 közötti „nyelvtudománybeli mozgalmak”-ról számot adott, meg sem említette a helynevek gyűjtésének ügyében történt kezdeményezéseket. Vö. ÚjMMúz. VII–1854, 157 kk.

⁶³ *Zalai helynevek*: Magyar Nyelvészet V–1860; 373–7.

⁶⁴ *Helynevek és tájszók (főleg Fertő-mellékiek) 's szólásformák*: Uo. III–1858, 240–5, 404–6. E közleményben kevés a helynév.

⁶⁵ *A „Siebenbürgen” országnévről, s általában az erdélyi helynevekről*: NyK. VI–1867, 214–20..

⁶⁶ *Földirati és helynevek*: uo. 350–65.

⁶⁷ Legvilágosabban egy későbbi tanulmányban fogalmazta meg álláspontját. „A nyelv tanúságát a geographiai és helynevek tanúsága egészíti ki. Mert valamint a magyar nyelv a maga szó-kincsével a magyar nemzet alakulásának történeteit (beszéli el: úgy Magyar- és Erdélyország geographiai és hely-nevei azon népek nyomait őrzik meg, a

akik a helynevek ilyenféle tanulságaira már előbb is felhívták a figyelmet. Magyarország etnográfijáról írt munkájában⁶⁸ éppen úgy felhasználta a helynevek bizonyosságát, mint a ruménség történetének⁶⁹ tárgyalásakor. Helynévmagyarázataiban azonban csak a nagyobb folyó- és pataknevekkel foglalkozott, mert szerinte „a folyók legnagyobb jelentésűek nemcsak a költöző nomádra, hanem a megtelepedett szántó-vetőre nézve is: azért legállandóbbak a már egyszer felkapott folyónevek, bármennyire váltják is fel egymást a jövő-menő népek.”⁷⁰ Talán ez magyarázza meg azt, hogy folyóiratában a települési egységenként való gyűjtő aprómunka megszervezése érdekében HUNFALVY semmit sem tett.

Ez az önmagában is sajnálatos tény egyet jelentett azzal, hogy a magyar helynévgyűjtés dolgának szorgalmazása, a gyűjtés és irányítása megint nem az erre leghivatottabb kezekbe, nem a nyelvészek ellenőrzése alá került. S bár lett volna a tájt más magyar folyóirat, mely a magyar helynévgyűjtés ügyét felkarolta volna! Ilyen azonban nem volt. Még az Új Magyar Múzeumban is, mely pedig a magyar helynévgyűjtés elveinek tisztázása érdekében az ötvenes évek közepéig, alig öt-hat év alatt, legtöbbet tett, 1855-től fogva már alig-alig jelennek meg helynévközlemények. A folyóirat életének még hátralévő éveiben (e folyóirat 1861-hen szűnt meg) csak két helynévgyűjtemény és egy, a helyneveknek helytörténeti jelentőségére rámutató dolgozat jelent meg. Az egyik helynévgyűjtemény, egy –v– betűjeggyel aláírt közlemény a borsodmegyei Sajószentpéter helyneveit őrizte meg számmunkra,⁷¹ de gyűjtési módszer szempontjából semmi újat nem mutat, sőt e tekintetben éppen az eddigi kezdetlegesebb gyűjtések közé tartozik. Maga az ismeretlen író a gyűjteményében lévő helynevek nyelvészeti, etimológiai érdekességét emeli ki.⁷² E közle-

melyek itt tanyáztak, sőt azok életének mivoltát is visszatükrözik. A mely népről ilyen nevek nem maradtak sem az irodalomban, sem az élők emlékezetében; azon népnek hatása ebben az országban nem is számbavehető. A geographiai és helynevek tehát nagy nevezetességgel bírnak.” Hunfalvy Pál, *A magyar folyó- és helynevek*: EPhK. IV–1880, 586.

⁶⁸ *Magyarország ethnographiája*. Bp., 1876. 98, 354, 388 és elszórtan másutt is.

⁶⁹ *Az oláhok története*. Bp., 1894. 185 kk.

⁷⁰ *Magyarorsz. ethn.* 380.

⁷¹ *Sajó-Szent-Péter és helynevei*: ÚjMMúz. 1855. I, 94–6.

⁷² „Sajó-Szent-Péter helyneveinek följegyzésével akarom szaporítani – írja – a helynevek gyűjteményét. Alig akad ezek között egyetlen egy is, melynek akár történelmi, akár népköltészeti tekintetben fontosságot tulajdoníthatnánk. De ezen szempontokon kívül még min-

ménynél jóval jelentősebb NAGY IVÁNNAK (1824–1898) a nógrád-megyei Nagyoroszi helyneveit közreadó gyűjteménye.⁷³ Úgy látszik, e gyűjtemény aránylag gazdag helynévanyagát a közlő elmondás útján gyűjtötte össze. Bár kiemeli a határ ismeretének a magyarázat szempontjából való szükségességét,⁷⁴ jelzi, maga nem volt abban a helyzetben, hogy e feltételnek megfeleljen.⁷⁵ Világosan látja, s ki is fejezi, hogy éppen a határ nem ismerése miatt gyűjteménye teljes nem lehet. Gyűjtése mégis számszerűség tekintetében egyetlen település határáról megjelenése koráig a legterjedelmesebb gyűjtemény: 132 helynevet ölel fel. Egyes helynevekkel kapcsolatban a helynév eredetére, illetőleg a hely természeti állapotára vonatkozólag is tesz megjegyzéseket.⁷⁶

Mikor már úgy látszott, hogy az akadémiai felszólítás eredményének utolsó rezdülései is elülnek, egy tanügyi folyóiratban, a LONKAY ANTAL (1827–1888) szerkesztette Tanodai Lapokban újabb, a helynevekkel való foglalkozásra felhívó „pályakérdés” jelent meg.⁷⁷ Nem tudjuk, ki szerkesztette ezt a pályatételt,

dig ott áll a helynevek nyelvészeti, etymologiai oldala. S az illetők ítéletére bízom közleményem e tekintetbeni fölhasználását” (uo. 94).

⁷³ *Nagy-Oroszi mezőváros helynevei*: ÚjMMúz. XIV–1857, 592–7 és MagyAkÉrt. XVII–1857, 592–7.

⁷⁴⁻⁵ „Ki helyneveket tudományos sikerrel akar gyűjteni – írja –, okvetlen szükséges, hogy a határt, – melynek helyneveit közli, – teljesen ismérje, hogy eképen a neveket kellőleg commentálhassa, vagy azokat okadatolhassa. Én nem valék ily helyzetben. Mind a mellett bátor vagyok... Nagy-Oroszi mezőváros helyneveit közleni. Hadd pótolják ki... addig is a hézagot, míg valaki akad, ki ezeket több határismerettel megküldendi” (uo. 592.).

⁷⁶ „Hol a név eredetét s egyéb helyiségi tulajdonságait ismernem nem adatott – írja –, oda a jegyzetet megtenni el nem mulasztám” (i. h.).

⁷⁷ A pályázatra vonatkozó szöveg im ez: „A helynevek nyelvészeti és történelmi vizsgálatának fontossága különösen nálunk már többször és többek által méltattatik. Hogy a magyar tudományosság ezen vizsgálódási ágának fejlesztéséhez részünkről is valamivel járuljunk, úgyszintén hogy a magyar tanári kart a nyelvészeti és történelmi kutatások mezején munkásságra ébresszük, jónak láttuk a következő pályakérdést hirdetni ki:

»Mutattassák ki nyelvészetileg és történetileg a két magyar haza vármegyéi, székei (Aranyos szék, Csík szék), kerületei (Hajdu kerület stb.) és vidékei (Kővár vidéke, Brassó vidéke, Barcaság stb.) neveinek eredete. A józan, higgadt nyelvészkedés meg a történelmi kútfők mellett a hagyományi s monda elem is kellően tekintetbe veendő. Az olvashatóan és szorosán a Tan. Lapok helyesírása szerint letisztázandó Upályaművek beküldési határideje 1859-i október 1-je. Jutalom: **100 az az száz pengő forint**« (Tanodai Lapok III–1858, 611.). E pályázatnak része lehetett abban, hogy később Részó Ensel Sándor és Hőke Lajos is cikkeiben foglalkozott a helynevek kérdéseivel. Legalább is mindketten

de mindenesetre olyan, aki valamennyire ismerte az addigi kezdeményezéseket, s most a tanárság meg a tanítóság soraiban igyekezett híveket szerezni a magyar helynevek ügyének. Feltűnő, hogy az igen jelentős pályadíj – 100 arany – ellenére is különbözőbb eredménye a pályakérdésnek nem lehetett. Az egyetlen beérkezett pályaművet is szerzője, RÉSŐ ENSEL SÁNDOR a szerkesztő méltánytalan bánásmódja miatt visszavonta.⁷⁸ Maga a tétel is többé már nem a helynévkutatás előrehaladása szempontjából fontos gyűjtést hangsúlyozta, hanem helynév-eredeztetésekre buzdított.

Mindenesetre érdekes, hogy azok, akik a kisebb folyóiratokban, napi és hetilapokban ezután is foglalkoznak a helynevek kérdésével, többnyire ismerik a magyar helynévkutatás ügyében eddig tett lépéseket. Így a képtelen helynévmagyarázatairól hírhedt RÉSŐ ENSEL SÁNDOR (1833–1899) is, aki egyik népszerűsítő cikkekéskéjében⁷⁹ felveti egy helynév-magyarázatot tartalmazó munka kiadásának gondolatát.⁸⁰ Valamivel később ugyancsak neki, az 1853-i akadémiai felszólításra utalva, Nógrád megye helyneveiről⁸¹ a felszólítás helynévcsoportosításának némi módosításával, illetőleg bővítésével öt kisebb közleménye jelenik meg.⁸² Kétségtelen, hogy RÉSŐ ENSELnek a helynevek iránti érdeklődését az akadémiai felszólítások és a nyomukban megjelent közlemények keltették fel. Ez egyes utalásain kívül már abból is következtethető, hogy első helynevekkel foglalkozó közleménye is éppen az akadémiai felszólítás évének végén, 1853 novemberében jelent meg.

hivatkoznak erre a pályakérdésre (vö. Bpesti Hirlap 1859. 76 és Sür-göny 1861. 341.).

⁷⁸ Lényegében e pályamunkát adta ki Réső Ensel csaknem négy évtizeddel később megjelent következő munkájában: *Régi vármegyék, székek, kerületek és vidékek neveinek eredete*. Réső Ensel Sándor 1859-ben írt pályaművéből. Bp., 1894. 33.

⁷⁹ R. E. Sándor, *A helynevek magyarázója*: Bpesti Hirlap 1859:64 és 76. sz.

⁸⁰ „A helynevek magyarázója oly szükséges könyv – mint egy nagy szótár, ennek kell magában foglalnia a nyelv s nemzet előmenetele, virágzása s megromlásának történetét” (uo. 64. sz.).

⁸¹ Ifj. R. E. Sándor, *Magyarázatok Nógrádmegye helyneveiről*: Sür-göny 1861. 190 (tévesen: 189), 196, 221, 224, 233. sz.

⁸² Helynévcsoportjai a következők: „1. védszentek után, 2. szentek után, 3. apátságok, püspökségek, papok után, 4. pogányok, búcsuk, remeteségek után, 5. történeti férfiak sírjairól, 6. víztartó-edények s kutak után, 7. történeti népek után, 8. történeti férfiak után, 9. népgyarmatok után, 10. bányák után, 11. fák után, 12. növények után, 13. szláv értelműek, 14. állatok után 15. föld természeti sajáttsága után, 16. Nógrád mezővárosai neveinek eredete, 17. harczi, ör s vitézi helyek, 18. mesterségek után, 19. kedélyes, regényes s gunyos helynevek.”

Ettől kezdve sok apróbb-nagyobb, de szinte teljes egészében értéktelen helynév-magyarázatokban bővelkedő cikket írt.⁸³ Legnevezetesebb azonban az a helynév-szótárszerű kísérlete, mely 1861-ben jelent meg.⁸⁴ Már elsőként említett cikkében RÉSŐ ENSEL hangsúlyozza, hogy „a helynevek magyarázója oly szükséges könyv – mint egy szótár, ennek kell magában foglalnia a nyelv s nemzet előmenetele, virágzása s megromlásának történetét”.⁸⁵ Ez újabb terjedelmes munkájában többé már nem a helynévgyűjtés anyagát növeli, hanem a betűsor két első betűje, az *A* és *B* körébe tartozó város-, község- és általánosabb értelemben vett helyneveket magyaráz. E magyarázatok legtöbbször önkényes, minden történeti és nyelvészeti alapot nélkülöző eredeztetések, és így e munkának már korábban sem volt, ma meg még kevésbé van tudományos értéke; alig van egynéhány, a valóságot megközelítő magyarázata.⁸⁶ Éppen ezért nem csodálkozhatunk, hogy az a pártfogás, melyre „terjedelmes”-nek tervezett munkája előszava szerint a szerző számított, az *A* és *B* betűs helyneveket magába foglaló első két füzet megjelenése után nem bizonyult olyanoknak, amely a vállalkozás folytatását lehetővé tette volna.

Ma már megállapíthatjuk, hogy RÉSŐ ENSEL munkája mint a magyar helynevek magyarázatának kísérlete a HORVÁTH ISTVÁN, vagy a VIDA KÁROLY-féle helynévmagyarázatok színvonalát⁸⁷ csak

⁸³ E cikkeket maga sorolja fel alább idézendő műve V–VI. l.-jén.

⁸⁴ *A helynevek magyarázója*. Szerzette és összeállította: ifj. Réső Ensel Sándor. Pest, 1861. VIII + 268+3 sztn l.

⁸⁵ Bpesti Hirlap 1859:64 sz.

⁸⁶ Magyarázatainak képtelen voltára Pesty Frigyes is idéz két példát: *A helynevek és a történelem*: Ért. a tört. tud. köréből. VIII. 1. Bp., 1878. 53, 59.

⁸⁷ Már Pesty Frigyes is így vélekedett Réső Ensel munkásságáról: „Első kísérletet tett ifj. Réső Ensel Sándor: A helynevek magyarázója című munkájával. Azonban téves úton haladván, és oly eszmekörben forogván, amelyről azt hittük, hogy már rég veszítette hitelét, a munka a második füzetrel, mely 1862. évben jelent meg, megakadt” (vö. Pesty, *Magyarország helynevei*. Bp. 1888. XXI.). – E munkának azonban, rövidesen Pesty művének megjelenése után közzétették a *C* betűt magába foglaló III. füzetét (Bp., 1890); ezzel kapcsolatban egyik kevésbé szigorú, földrajzi bíráló így vélekedik: „Szerző folytatni szándékozik művét, de sajnos, hogy a mi geografus közönségünk kicsiny még arra, hogy ilyen munkát sajtó alá segítsen, pedig Réső Ensel önzéstelen törekvése és fáradságos munkája előmozdítani van hivatva a hazai történet és honismeret iránt az érdeklődést” (Földrajzi Közl. IX–1891, 114). – Réső Enselnek egy később közreadott munkájáról már előbb szóltam. Erről maga ezt írja: „E kis művecském a »Helynevek magyarázója« cz. anyaggyűjteményből kiszakítva külön olvasmánykép nyújtom át” (L. előbb *Régi vármegyék... nevei*. Előszó).

valamivel felülmúló munka. VIDA KÁROLYnak az ötvenes évek elején megjelent munkája⁸⁸ nemcsak RÉSŐ ENSEL helynévmagyarázataira volt hatással, hanem HŐKE LAJOST (1813–1891) is a magyar helynévmagyarázás mezejére csábította.⁸⁹ Ő is azok közé tartozhatott, akik figyelemmel kísérték a magyar helynevek gyűjtését célzó törekvések dolgát.⁹⁰ Minthogy valószínűleg maga is értesült az Akadémia újabb felszólításának eredménytelenségéről, s így látta az egyéni erőfeszítéstől remélt gyűjtés kilátástalan voltát, javasolja, hogy az Akadémia keresse meg az országos telekkönyvi igazgatóságokat, hogy az egyes községek helynévkincsét közölje vele.⁹¹

Egyébként HŐKÉnek ezt a cikkét egész közlemény-sorozat követte. A cikkek közül egyesek ugyan csaknem kizárólag történeti jellegűek voltak, itt-ott tarkítva egy-egy helynév-példával, azonban voltak közöttük olyanok is, amelyek külön helynévcsoportokat tárgyaltak: az összetett helyneveket, a helynevek köznévi szókincsét az egyes elemek (ág, árok, aszó, berek, egyház, fa, falu, fok, fő, fej, föld, halom, hegy, domb, hágó, part, hát, stb.) betűsoros csoportosításában, a szentek nevével, birtokragos személynevekkel alkotott, az állat- és növényvilágról elnevezett helyneveket, sőt az utolsó közlemény csoportosította a „rokonvégű” helyneveket is.⁹² E fejtegetéseiben HŐKE sok gyermekes állítást kockáztat meg, helynévcsoportosításaiból sok erőszakosság és avatatlanság ütökzik ki, mégis érdekes e közleménysorozat azért, mert

⁸⁸ Pesty Frigyesnek egy Csengeri Antalhoz 1863. március 26-án írt leveléből tudjuk, hogy Réső Ensel a magyar helytartótanácsához valamikor 1860 táján kérést intézett a helynevek ügyében. Erről azonban Pesty csak ennyit ír: „... Ifjú Réső Ensel Sándor a helytartótanácsához írt kérelme sem meríti ki a tárgy bővségét, miután nekem úgy látszik, hogy Ensel Sándor a fősúlyt arra helyezi, miként magyarázzák a hivatalos organumok az illető községek nevét” (MNemzMúz. kéziratára. Írói levelezés. Jövedéknapló 1929. évi 32. sz.). Réső Ensel e kérvényének közelebbi tartalmáról, s a kérvény sorsáról semmit sem tudok.

⁸⁹ *Kísérletek a magyar helynév-nyomozás mezején:* Sürögöny 1861. 241. sz.

⁹⁰ Tud az Akadémia 1837-i pályatételéről, s a Tanodai Lapok „pár év előtt” kitűzött jutalomtételéről, de hivatkozik ugyanakkor Keresztes József, Vida Károly és Leska István munkáira is.

⁹¹ „Akadémiánk annyival inkább, mert a helynevek s ezek magyarázata a magyar nagy szótárban nem csekély tért vesz igénybe, nem lenne hálátlan mukát, ha a... magyar helynevek kiegészítésül az országos telekkönyvi igazgatóságokat megkeresné, hogy az egyes községek határában létező dülő, szőlő, erdő, völgy, domb, halom, patak, forrás stb. elnevezéseket lehető használat végett az akadémiával közölni szíveskednének” (i. h.)

⁹² Uo. 266–9, 279, 280. sz.

egyrészt a köznévi helynév-elemek csoportosításával elsőnek kísérletezik, másrészt megmutatja azt is, hogy a tágabb körű olvasóközönség is érdeklődött az ilyenféle helynév-fejtegetések iránt.

Bár nem tudunk róla, hogy HŐKÉnek fennebb említett javaslatáról az akadémiai körök értesültek volna, vagy éppen lépéseket tettek volna a gyűjtés ilyen módon való végrehajtására, az a gondolat, hogy hivatalos közegek bevonásával érjenek el eredményt, egészen új volt. Mint majd alább látjuk, a gyűjtésnek ez a módja, ha más hivatalos közegek bevonásával is, de az itt tárgyalt időszak legjelentősebb, sőt országos voltában mindmáig leghatalmasabb arányú helynévgyűjtő vállalkozását eredményezte.

5.

Már az előzményekből is látható, hogy a helynevek iránt érdeklődők nagyobb része főként a helynevek történeti tanulságainak jelentőségére is rámutatott. Éppen ezért nem lehet feltűnő az sem, hogy a magyar helynévkutatás e bölcsőkorában a helynevek a történészek, vagy legalább is az inkább történeti érdeklődésük figyelmét vonták magukra. Már az eddigiek között GR. TELEKI JÓZSEF is az volt, a helynévgyűjtő korában még fiatal SZABÓ KÁROLY is annak indult, az előbb említett HORNYIK JÁNOS, Kecskemét monográfusa meg éppen helytörténetíró volt. Az ügy akadémiai pártolása dolgában is az irodalomtörténetíró TOLDY FERENC tett a legtöbbet, sőt maga RÉVÉSZ IMRE, aki ugyan nagy nyelvészeti érzékkel, sőt – kortársaihoz viszonyítva – úgy látszik, elég alapos és főként józan nyelvészeti ismeretekkel is rendelkezett, későbbi tudományos irodalmi működését főként az egyháztörténet terén fejtette ki. Az ő nyomdokaikon haladt a szintén történeti érdeklődésű JERNEY JÁNOS (1800–1855). Kézzelfogható bizonyítékunk ugyan nincsen rá, de mégsem tartom valószínűtlennek azt a feltevést, hogy JERNEY (aki különben – mint láttuk – a RÉVÉSZ indítványára a helynevek gyűjtése érdekében kiadandó akadémiai felszólítás véleményező bizottságának is tagja volt) éppen az Új Magyar Múzeumban a helynevekre vonatkozóan megjelent közlemények hatására fogott hozzá a magyar szórványemlékek szóanyagának szótárszerű feldolgozásához és kiadásához.⁹³ Az Árpád-ház korának tőle összeszedett mintegy 5000, főként hely- és személynév-adatából szerkesztett munkája a ma-

⁹³ *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából.* Pest, 1854.

gyar helynévgyűjtés története szempontjából azért, érdekes, mert itt jelenik meg először tömegesebben szórványemlékekből gyűjtött helynévanyag. Jelentős az a megállapítása is, hogy mindaddig, míg személynév-anyagunkat nem ismerjük teljesen, helynévkincsünkkel sem lehetünk tökéletesen tisztában.⁹⁴

Az Új Magyar Múzeum történész-munkatársai közül IPOLYI ARNOLD (1823–1886) volt az, aki az ötvenes évek végén részletesen vizsgálta azokat az előnyöket, melyeket a történetíró számára a helynevek ismerete jelent. IPOLYInak akkor már lezáródott amaz első, romantikusnak nevezhető korszaka, melynek legjelentősebb terméke a nagy port felvert és méltán éles bírálatban részesített »Magyar mithológiá«-ja volt. Az ötvenes évek végétől Ipolyi már szinte kizárólag csak művészet-, művelődés- és irodalomtörténeti kérdésekkel foglalkozott. Történeti vizsgálódásai során felvetette egy magyar „historiai atlasz” szükségességének gondolatát is.⁹⁵ Nagyon helyesen mutatott rá arra, hogy egy ilyen térkép megalkotójának feltétlenül bensőséges terepismeretekkel kell rendelkeznie, mert „mennél behatóbb részletekig terjedő ismeretével bír az illető vidék minden egyes helyének, határbéli dűlői, legelői, rétségei, írtványai, vízhelyei, hegyei, erdői stb. helyneveinek, annál szerencsésebben oldhatja meg természetesen a legapróbb részletekig a feladatot” (i. h. 480). Az ország egész területét azonban egy ember nem ismerheti; ezért volna szükség a helynevek országos összeírására, melyet eddig az Akadémia olyan kevés sikerrel sürget. Szerinte mindenesetre a gyűjtés az, amelyre egyelőre legnagyobb szükségünk van, de ez a „tréfakönnyű munka” sem tud közöttünk lábrakapni, „az itt-ott felhozott magyarázatokban pedig már épen hasonlíthatatlanul több a salak mint az arany...” (i. h. 557–8).

6.

Történetíróink tehát világosan látták, sőt egyesek romantikus hevületükben túlozva is ítélték meg a helynevek fontosságát. Amennyire meglepéssel és az ezután teendő lépésekre nézve bizakodással tölthet el az itt is, ott is megnyilvánuló józanság, éppen annyira érthető a túlzó megítélés álláspontja is. Mindkét

⁹⁴ „Helyneveink – írja – nagy részben a’ személyekéből alakulvás, és épen azért, míg tökéletes Onomasticonnal nem birunk, helyneveink iránt sem jöhetünk minden oldalról tisztában” (Uo. 83).

⁹⁵ *Adalék Magyarország XIII. századi helyirata és földrajzához: ÚJMMúz. 1858. I, 477 kk.*

szemlélet úgy alakult ki, hogy a vélekedők előtt nem állt jelentősebb helynévanyag, és így nem láthattak meg olyan tanulságokat, amelyek helynévanyag birtokában önmaguktól adódnak, s éppen a nagy anyag sokoldalú ellenőrzési lehetőségének világánál nem, vagy legalább is fegyelmezett gondolkodás esetén kevésbé csábíthatnak a képzelgések területére.

A múlt században ilyen nagy anyaghoz a tudományos kutatás először PESTY FRIGYES (1823–1889) országos helynévgyűjtése révén jutott.

A helynevekre kétségtelenül az Akadémia felhívásai, illetőleg az Új Magyar Múzeumban megjelent cikkek hívták fel PESTY figyelmét. A világosi fegyverletétel után rövid fogságot szenvedett PESTY 1850–1864 között szülővárosa, Temesvár kereskedelmi- és iparkamarájánál volt ugyan titkár, de emellett ráért, hogy komolyan foglalkozzék tudományos kérdésekkel, s kereskedelmi meg tudományos kérdéseknek a korabeli hírlapokban való népszerűsítésével.⁹⁶

Már első hírlapi cikkei között komoly jelét látjuk a helynevek iránt való érdeklődésének. Korának egyik legkomolyabb hírlapjában, a Magyar Sajtóban már 1857-ben és 1858-ban figyelemreméltó megjegyzéseket írt a helynevek vizsgálatáról, gyűjtésük fontosságáról, a belőlük kielemezhető tanulságokról.⁹⁷ Hangsúlyozta, hogy „a tudományos bűvárlat azon szakmájához, mely a nyelvészetet, a történelmet, a nemzeti öntudatot és honismét egyaránt előmozdítja, kétségtelenül a helynevek vizsgálata tartozik” (i. h.). Külföldi és hazai példákból látja a helynevek vizsgálatának veszélyeit, melyek különösen „a hang-hasonlat”, azaz pusztán a nevek hasonló hangalakjára alapító kutatók munkájában mutatkoznak, de józan kritikával rámutat arra is, hogy „a hang-hasonlat etymologusai a tudományban annyit érnek, mint a kedély politikusai az állami életben” (i. h.). Nagyon fontos a helynevek, elsősorban saját környezetünk helyneveinek gyűjtése,⁹⁸

⁹⁶ Eleinte a Pesti Napló, a Hetilap, a Magyar Sajtó, később meg saját hetilapja, a Delejtű, aztán a Kolozsvári Közlöny, Pester Lloyd, Ország, Vasárnapi Ujság, Temesi Lapok, Egyetértés, Pesti Hírlap, Budapesti Hírlap számára dolgozott. „A hírlapok Pestyt már az ötvenes években a legjelesebb hazai publicisták egyikének nevezték” – írja méltatásában Ortway Tivadar (vö. az alább idézett emlékbeszéd 11. l.).

⁹⁷ *Magyar helynevek: Magyar Sajtó III–1857.* 244. sz.

⁹⁸ „Könnyebben járunk – írja – ha azon a vidéken gyűjtögetünk többnyire helyneveket, a hol lakhelyünk van... noha semmit sem fogok elmulasztani, mi a magyar helynevek gyűjteményét és megfejtését céljához előbbre viszi, iparkodásom kedves tárgyaként ápolni, támo-

mert „ezen topographiai elnevezésekben sok nyelvbeli kincs fekszik, ... ezek jellemzetes nemzeti vonásainkat sokképpen felvilágosítani, őstörténetünket érdekes anyaggal gazdagítani képesek” (i. h.). Mindez azért van, mert a helynevek a nyelvnek a hagyományokat leginkább őrző rétegéhez tartoznak.⁹⁹ „A temesi bán-ság hajdan tisztán magyar voltát bebizonyíthatnók még akkor is, ha valamennyi történeti följegyzés, ha minden erről szóló oklevél ki is veszett volna – a helynevekből” (i. h.). A helynevek sokféle tanulsága miatt nagyon fontos tehát elsősorban a helynevek gyűjtése; már egy pusztá betűrendbe sorolt helynévgyűjtemény is nagyon jelentős volna.

PESTYnek ez a helynevekre vonatkozó első irodalmi megnyilvánulása mint ilyenemű érdeklődésének első jele is fontos, de jelentős a benne kifejtett figyelemreméltó megállapítások miatt is. E cikke megjelenése után való évben, 1858-ban egy másik kevésbé figyelemreméltó helynév-cikkének¹⁰⁰ megjelenésén kívül irodalmi működése szempontjából némi jelentősége van annak, hogy ez évben megindította a »Delejtű« című enciklopédikus lapot. Ez az egyébként vidékies színvonalú lap a mi szempontunkból csak azért nevezetes, mert a mellett, hogy – a kor divatjának megfelelően – foglalkozott a néphagyományok kérdésével,¹⁰¹ megjelentetett benne PESTY helynévközleményeket is.¹⁰² Még e cik-

gatni, ajánlani, mégis saját vidékem helyneveit különösen fogom figyelembe venni, azokat gyűjteni, azokat tehetségem szerint magyarázni. Ha hazánkfiak közül e tárgyra nézve saját tapasztalásaival valaki támogatni szives volna, ezt igen nagy köszönettel venném, a mint hasonló a dolog érdekében történő közreműködést azon tudósaink is vennék, kik eddig legtöbbet ez ügyben fáradoztak” (i. h.).

⁹⁹ „Valamennyi emlék közt – írja – a legconservativebb természettel, – azt tartjuk –, a helynevek bírnak, és ez az, a minék a tudomány érdekében örülnünk kell... A helynevek mindig hagyományilag mennek át nemzetségről nemzetségre, és ha sokszor ferdítve is, legalább néhány elemet régi mivoltukból mindig fenntartanak az utókornak... Ha idegen népség a megszállt helynek egészen más, saját nyelvéből merített nevet, nem ad, és ez által – a mi ugyan nem szokott mindig történni, – a régi nevet feledékenységbe nem hozza, a változáson keresztül mint helynév is még elég beccsel bír, hogy a vizsgáló azt bonczolgassa utolsó iziglen” (i. h.).

¹⁰⁰ *Magyar helynevek*: Magyar Sajtó IV–1858. 3. sz. – Ebben az előbbi évfolyamban közölt cikkére való hivatkozással az *Écska*, *Kécsa* és *Sarkad* név magyarázatát kísérli meg.

¹⁰¹ Például Csaplár Benedeknek (Karcasai G. álnéven), több ilyen tárgyú cikkekcskéje jelent meg a Delejtű 1859. évi folyamában.

¹⁰² Itt jelent meg Podhradzky Józsefnek „Temesvár neveinek jelentése” című cikke is: Delejtű 1858:41–2. – Pohradczky egyébként már az Akadémia történeti osztályának 1850. augusztus 17-i ülésén is értekezett a Temes név mellett, a Duna (Ister), Tar, Mátra, Győr, Rába,

keinek megírása előtt PESTY egy helybeli német lapban,¹⁰³ alighanem a Temesvarer Zeitung-ban kísérelt meg néhány helynevet magyarázni azzal a céllal, hogy felkelti a helynevek kérdése iránt szélesebb körök érdeklődését; ez azonban – saját bevalása szerint – nem sikerült. E sikertelen kísérlet után saját lapjában kiadott három helynévmagyarázata előtt¹⁰⁴ szót ejtett általában a helynevek gyűjtésének és magyarázatának kérdéséről is. „Ha magunk – írja– ezen kísérletnek (t. i. előbb említett német nyelvű cikkében közölt helynévmagyarázati kísérletének) némi fontosságot tulajdonítunk, ez csak azért történik, hogy mások, nálunknál kedvezőbb viszonyok közt lévő hazafiak, figyelmét e tárgyra irányozzuk, hogy őket ösztönözzük, azt mire nekünk készület, alkalom és tudomány hiányzik, nagyobb sikerrel megfejteni. A hazai helynevek magyarázata nem egyes ember feladata lehet, mert az sokkal nagyszerűbb, hogy sem egyetlen író vele megbirkózhasson, hanem szükség, hogy mindenek előtt gyűjtsük a helyirati neveket¹⁰⁵ és aztán ereszkedjünk eszmecserébe azon értelem fölött, mely egyik vagy másik névben keresendő.”¹⁰⁶ Hogy a gyűjtés mindenekelőtt való fontosságának e felismerését nem igyekezett azonnal gyakorlati kezdeményezéssel a megvalósulás felé elindítani, annak az lehetett a legfontosabb oka, hogy PESTYt, hihetőleg éppen a Delejtű szerkesztésével kapcsolatos – és ettől függetlenül is – politikai magatartása miatt 1860 őszén néhány társával együtt, minden kihallgatás és előzetes ítélet nélkül a csehországi Josefstadt börtönébe szállították,¹⁰⁷ s bár fogsága alig két hónapig tartott, utána egyelőre helyzetének bizonytalansága, személyének megjegyzett volta miatt, úgy látszik, nem foghatott ilyenféle nagyobbarányú munkához. Azonban már a hatvanas évek legelején hozzákezdett ahhoz az országos gyűjtőmunkához, melynek eredménye Magyarország egész területének 1864–1865-

Rábca és Garam névről; magyarázatai azonban természetesen jobbra tarthatatlanok (vö. ÚjMMÚz. 1850-1. II, LXXIII).

¹⁰³ Delejtű II–1859, 59 kk. és Ortway alább id. műve 6.I.; az ez utóbbi közölte könyvészeti összeállításban (i. h. 33–9) nem találok Pestynek egyetlen e forrásból idézett cikkét sem.

¹⁰⁴ E magyarázatok a torontáli Perjámos, a temesmegyei Kizdia és a bácsmegyei Baja nevére vonatkoztak.

¹⁰⁵ Magam ritkítottam.

¹⁰⁶ *Magyar helynevek*: Delejtű 1859:59. – Az egész közlemény az 59–61, 187–8 és 315–8. l-on.

¹⁰⁷ Erre és általában Pesty életére nézve l. Ortway Tivadar emlékbeszédét: *Pesty Frigyes rendes tag emlékezete*: Emlékbeszédek a M. T. Akadémia tagjairól VII/I. 39 l.; az itt említett eseményeket l. a 7 kk.

ből származó, mindmáig jórészt felhasználatlan helynévgyűjteménye.

Az eddig rendelkezésünkre álló adatok szerint PESTYnek CSENGERY ANTALhoz 1863. március 26-án írt levele¹⁰⁸ az, amely először szól az országos arányú helynévgyűjtés megindításáról. PESTY nagy buzgalommal fogott hozzá ahhoz, hogy tervét sikeresen megvalósítsa. Temesvárt, személyes ismeretségeit felhasználva, puhatolózott a temesvári katonai főkormányzóságnál, s onnan azt a jóindulatú tanácsot kapta, hogy tervével a budai helytartótanácshoz, vagy a cs. és kir. hadügyminisztériumhoz, vagy a temesvári katonai főkormányzósághoz hivatalosan forduljon. Ő aztán alighanem ez év elején, de lehet, hogy még az 1862. év utóján a magyar helytartótanácshoz, az erdélyi kormányzósághoz, az oláh-, szerb- és német bánági határőrezred parancsnokságához, valamint a titel-határvidéki zászlóaljhoz fordult azzal a kéréssel, hogy a helynevek gyűjtését hatósági munkaként, rendeljék el. Ez utóbbi szervek vonakodtak¹⁰⁹ a kérés teljesítésétől, a magyar helytartótanács és az erdélyi kormányzóság azonban, úgy látszik, jóindulattal kezelte a kérést.¹¹⁰ Amaz a kérés véleményezésére az Akadémiát, emez az Erdélyi Múzeum-Egyesületet kérte fel.¹¹¹

Az Akadémián PESTY előbb említett levelében a kedvező véleményezés érdekében CSENGERY ANTAL közbenjárását kérte. A véleményezés, tekintetbe véve az ügyet és PESTYnek az Akadémia ér-

¹⁰⁸ A MNemzMúz. kéziratára. Írói levelezés. Jövedéknapló 1929. évi 32. sz.

¹⁰⁹ Az oláh- és német-bánági ezred Pesty szerint arra hivatkozott, hogy ők már 1859–1860-ban minden történeti érdekű adalékot gyűjtöttek és akkor az anyagot a temesvári helytartóságnak benyújtották, most tehát a magyar helytartótanácsnál kereshetők. Pesty, úgy látszik, ismerte e gyűjtés elveit, ezért írhatta azt, hogy ebben nem lehettek „topographiai nevek.” E gyűjtés feldolgozásiával egyébként Kümmer Henrik nagyváradi isk. tanácsost bízták meg. Az egész gyűjtésről Pestynek e futó megjegyzésén kívül (l. előbb id. levelét) csak annyit tudunk, hogy a Temesi bánásra és az ú. n. Vojvodínára vonatkozó adatokból készült helyi monográfiákat Kümmer később a Dél-magyarországi Történelmi és Régészeti Társulat temesvári múzeumának ajándékozta (Vö. A Bács-Bodrog vármegyei Tört. Társ. Évk. XXVII-1911, 99.).

¹¹⁰ Tervei között szerepelt Horvát-Szlavonország helyneveinek összegyűjtése is. „Még az az ugynevezett slavoniai megyék és a slavoniai katonai végvidék helynevei is tartoznának gyűjteményem kiegészítésére, mint melyek a magyar nemzetiség bélyegét gyakran viselik magukon, de nekem úgy látszik, hogy azok elnyerésére más időket kell bevárnunk” (L. a ¹⁰⁸ jegyzetben id. forrást).

¹¹¹ Erre nézve l. részletesen alább.

dekében kifejtett bűzgoldkodását,¹¹² csak jó lehetett, A helytartótanács a hihetőleg kedvező véleményezésre hivatalos segítségét nyújtott PESTYnek. 1863. szeptember 19-én emez rendeletet kapott a helytartótanáctól. Ebből nem csak az világlik ki, hogy a helytartótanács már július 30-án kelt „intézmény”-ével a magyarországi helynevek gyűjtésében való teljes segítségadást határozta el, hanem azt is, hogy már a helynévgyűjtés elvégzéséhez szükséges nyomtatványoknak a temesvári városi tanács útján való felterjesztésére is felszólítja PESTYt. Erre PESTY a megjelölt úton 3.500 utasítást¹¹³ küldött a helytartótanácsához azzal a kéréssel, hogy 1. minden községnek jusson egy, s a gyűjtés minél hamarabb megkezdődhessék; 2. ha valamelyik megyébe nem jutott elég, vagy ha elfogy a készlet, tudósítást kér, hogy a pótlásról haladéktalanul gondoskodhassék; 3. a helynevek összegyűjtése után az anyag küldessék a temesvári tanács útján hozzá.¹¹⁴ Minthogy azonban december végéig ez ügyben semmi hírt nem kapott, 27-én újabb sürgető kérést ír a helytartótanácsához. Ebből kiviláglik, hogy előbbi folyamodványainak egyikében nemcsak a gyűjtés elvégzése érdekében a hatóságokhoz intézendő rendelkezés kiadatását kérte, hanem azt is, hogy a helytartótanács a nyomtatványok tekintélyes nyomtatási költségéhez járuljon hozzá. Erre azonban a helytartótanács azt válaszolta, hogy „a július 30-án kelt intézményben kijelölt támogatáson kívül vállalata előmozdításához más istápolással nem járulhat..., azonban az általa felterjesztendő nyomtatványok szétküldését és betöltését bármikor fogja eszközölni...” Mikor ezt PESTY tudomásul vette, kérte, tudósítsák a gyűjtés állásáról, mert fél, hogy „a fő fő becsú ígélet és biztosítás”, hogy a kir. helytartótanács a helynevek gyűjtését elrendelte, „az emberi életben sokszor nagyon szereplő véletlenek következtében írott malaszt maradhatna”. Ismét hangsúlyozza, hogy e gyűjtés a tudományra nézve milyen nagy haszonnal jár, s hogy ilyen vállalkozás „e szakmában” eddig nem is terveztetett. A több éves

¹¹² Pestyt az Akadémia 1859-ben választotta levelező tagjává, s ő a következő évben, míg ebben a temesvári helytartótanács meg nem akadályozta, olyan társadalmi és hírlapi mozgalmat indított az Akadémia céljainak anyagi előmozdítása érdekében, hogy alig egy hónap alatt 15.000 forint gyűlt össze (Vö. Ortway, i. m. 12–3.).

¹¹³ Az utasítást mint a gyűjtés módszerére nézve jellemzőt teljes egészében közlöm. – Kiemelendőnek tartom, hogy a minél tökéletesebb eredmény érdekében ez az utasítás minden hazai nemzetiség nyelvén elkészült.

¹¹⁴ A felterjesztés fogalmazványát l. a MNemzMúz. kéziratára. Fol. Hung. 1115. I. 165b és 379.

anyagi és szellemi áldozatot azonban csak akkor tudja viselni, ha biztos a hivatalos támogatásban.¹¹⁵ Időközben azonban, alighanem addig is csak az ügyvitel közbeeső közegeinél késlekedve, megérkezhetett a helytartótanácsnak az az 1863. november 7-én kelt leirata, melyben PESTYtől újabb 6.000 példány utasítást kér. Ezt ő a következő év január 27-én Temesvár városa útján fel is küldte azzal a 80 példánnyal együtt, amelyet Pest megye alispánja kért.¹¹⁶

Hasonlóképpen eredményesek voltak PESTYnek az erdélyi fő-kormányzékénél tett lépései. Ide PESTY még 1863. február 10-éről keltezett kérvényben fordult támogatásért;¹¹⁷ ez a hatóság a kérvénnyel március 3-án tartott ülésén foglalkozva úgy határozott, hogy véleményezés végett a kérvényt a nemrég, 1859-ben alakult Erdélyi Múzeum-Egyesület választmányához teszi át.¹¹⁸ Itt először az Egyesület Történeti Szakosztálya foglalkozott a kérvénnyel. Minthogy e szakosztálynak SZABÓ KÁROLY is tagja volt, az előbb az ő helynévgyűjtő munkásságáról mondtak alapján nyilvánvaló, hogy e kérvény alig kerülhetett volna jobb helyre véleményezés végett. A Történeti Szakosztály részletes véleménye alapján¹¹⁹ az igazgatóválasztmány foglalkozott az ügygel, s már május 6-án tartott üléséből részletes, pártoló véleményt terjesztett fel a fő-kormányzékhez. A rendelkezésre álló adatokból nem sikerült megállapítanom, hogy mi volt az oka az erdélyi fő-kormányzékénél történő késlekedésnek, hisz valószínűleg PESTY újabb tudakozására is csak a következő, 1864. év május 7-én tartott ülésében foglalkozott a kérdéssel. Ekkor azonban nyomatékosan elrendeltetett, hogy a mellékelt utasítás felhasználásával a gyűjtést a helyi hatóságok végezzék el, s a gyűjtés eredményét minden további rendelkezés bevétele nélkül az év októberéig a

¹¹⁵ Uo. 166/b. – Pesty fogalmazványából az utolsó részletet nem tartom érdektelennek közölni: „E vállalat természetének előadásával fárasztanom – írja – bizonyosan felesleges volna; bizonyosan méltányolni kegyeskedik annak rendkívüli hasznát a tudomány több ágára nézve. Még eddig nem is terveztetett nagyobb és terjedelmesebb e szakmában és már ezen körülmény megfejtje azt, hogy kivitele – a szellemi munkásságon kívül – igen-igen tetemes áldozatokat ró reá. Irodalmi ember létemre ez áldozat természetesen kétszeresen súlyos és annak elviselésére csak úgy nyerhetek bátorságot, ha más részről a nélkülözhetetlen támogatást tapasztalván, reménylenem lehet, hogy sok évi szellemi munkásság végre oly munkát fog előteremteni, mellyel irodalmunknak hazánknak valóságos szolgálatot tettem. –,

¹¹⁶ Uo. 167, 382.

¹¹⁷ MNMÚz. Fol. Hung. 1115. sz. I. 402–3.

¹¹⁸⁻⁹ A fő-kormányzék átiratát és az EME választát l. a Függelékben.

főkormányzókhoz terjesszék fel.¹²⁰ Ilyenformán az erdélyi gyűjtés elvégzésére is megtörténtek a kezdeményező lépések.

Mindaddig, míg PESTY Temesváron volt, a Pesten székelő helytartótanáccsal való levélbeli érintkezés csak nehézkesen, az ügyvitel megszokott lassúságával bonyolódhatott le. A vállalkozásához elengedhetetlenül szükséges sajtó-hírverést is nehezebben tudta innen biztosítani. Mindezt kedvezően befolyásolta az a PESTY személyes sorsában beállott változás, hogy 1864 augusztusában, tehát akkor, mikor a tőle kezdeményezett helynévgyűjtő mozgalom éppen megindulóban volt, a Pesti Első Magyar Iparbank vezértitkáráként a fővárosba került. Ettől kezdve közvetlenebb kapcsolatba kerülhetett a helytartótanáccsal és a napilapokkal is.

Ez a hivatalos segédlettel megindított gyűjtőmozgalom már 1864 végére olyan tekintélyes anyag összegyűjtését eredményezte, hogy PESTY már az érdeklődés további fokozása szempontjából is szükségesnek tartotta a nagy nyilvánosság előtt e kérdésben nyilatkozni. Ő ugyan már előbb is, még ez év márciusában is közzétett a Pesti Naplóban egy érdeklődés felkeltését célzó felhívást,¹²¹ ugyanez év őszén közölt beszámolójában azonban már jelentős eredményekre mutathatott rá. E cikk¹²² amellet, hogy benne ő maga ismertette e mozgalom érdekében eddig tett lépéseit, megismerteti azt a szándékát is, hogy ő e gyűjtéssel tulajdonképpen Magyarország történeti „helynévtára”-t akarta megvalósítani. Ebbe felveendő volt minden akkor élő „topographiai név”, de felveendők voltak az oklevelekből legalább is az elpusztult faluk nevei. Részben éppen e történeti szempontra való fligyelmezés miatt igyekezett ráirányítani PESTY e cikkében a gyűjtők tekintetét a telekkönyvi térképek, régi terv- és tér-rajzok helynévanyagára; ezekben ugyanis „a már közhasználatból kiment helyneveket lehet feltalálni. Ily elnevezések sokszor kulcsul szolgáltak rejtélyes viszonyok és események megfejtésére.”

Most már az e cél érdekében kért gyűjtés eredményének jel-

¹²⁰ Pesti Napló 1864. 254–4417. sz.

¹²¹ Ez a cikk »Hazánk helynévtára ügyében« címen a Pesti Napló 1864. március 5-i (53–4216.) számában névtelenül jelent ugyan meg, de ennek nem lehet más a szerzője, mint Pesty. A közlemény ugyanis olyan pontosan ismerteti az ügy érdekében tett lépéseket, olyan számszerű adatokat közöl, hogy ezek csak Pestytől származhatnak. Ebből értesülünk, hogy eddig az időpontig a magyar helytartótanácsához és az erdélyi főkormányzókhoz Pesty 12.000 példányban juttatta el az Utasítást; ezt egyébként e cikk is teljes terjedelmében közli.

¹²² *Magyarország helynévtárának ügye*: Pesti Napló 254–4417. sz.

lemzésére térve, PESTY a hatóságoknak¹²³ és egyeseknek is köszönetet mond azért a munkáért, melyet más úton soha el nem végezhetett volna. PESTY a továbbiakban megyénként jellemzi¹²⁴ a gyűjtött anyagot, kiemelve a legjobb gyűjtők, illetőleg a leggazdagabb helynévanyaggal szereplő községek nevét. Bár PESTY a gyűjtés ezután beérkező eredményeiben reménykedve, inkább a dicséret hangját üti meg, s az érdekes gyűjtők név szerint való kiemelésével a további személyi érdeklődést akarja felkölteni, megemlíti azt is, hogy Abaúj, Árva, Baranya, Borsod, Gömör, Liptó, Máramaros, Somogy, Szepes, Torontál, Trencsén, Turóc, Ugocsa, Ung, Zemplén és Zólyom megye, illetőleg Kővár vidéke akkorig még nem küldötte be anyagát. Ezzel kapcsolatban méltán fejezhette ki PESTY azt a reménységét, hogy ez az alaposságra és minél tökéletesebb munkára való törekvés jele,¹²⁵ hiszen ebben s a következő évben ezekből a megyékből is jelentős anyag érkezett be.¹²⁶

Addig azonban PESTYnek még sokat kellett fáradoznia. Az ő újabb sürgetésének eredménye lehet az is, hogy Pest városának 1865. február 8-i tanácsulása is foglalkozott a helytartótanácsnak január 28-án kelt „intézkvényé”-vel, mely PESTY helynévgyűjtésére hívta fel a figyelmet. A Tanács a város levéltárosát, DULICZKY VILMOST bízta meg azzal, hogy PESTYvel egyetértve készítse el a „gyűjtemény”-t.¹²⁷ Abból azonban, hogy a helytartótanács nem elégedett meg egyszeri felszólítással, hanem újra meg újra szorgalmazta a dolgot, arra következtethetünk, hogy a magyar helyhatóságnál komolyan fogták fel ezt az ügyet. Kitetszik ez abból az 1865. augusztus 31-én kibocsátott újabb rendeletből is, amely az eddigi gyűjtés hiányosságait és hibáit olyan alaposan sorolja fel, hogy e rendeletnek szinte szó szerint kell tartalmaz-

¹²³ „... a hatósági közreműködés engem a legnagyobb hálára kötelez, mert nyíltan bevallom, hogy még a legkitünőbb tudományos jártasság, a magánérők bármely szövetekezése sem lett volna képes ezen kiterjedt közreműködést pótolni” (i. h.).

¹²⁴ Ekkorig csak a magyar helytartóság területéről gyűlt anyag érkezett el hozzá, az Erdélyből való nem, hiszen mint fennebb láttuk, az erdélyi anyag beküldését a főkormányzók is csak októberre rendelte el.

¹²⁵ „Ha ezen elmaradás – írja – a nagyobb tökélyre, nagyobb alaposságra és részletességre való törekvés jele, úgy szívesen várok türelemmel, mert nagyobb barátja vagyok a lassu alaposságnak, mint a gyorsan előrerobogó felületességnek” (i. h.).

¹²⁶ Csak Szepesből és Túrócból való anyag nincs a Pesty-féle gyűjteményben (L. alább a felsorolást).

¹²⁷ MNMúz. Fol. Hung. 1115. sz. 391.

nia PESTYnek ez ügyben a helytartósághoz eljuttatott panaszait.¹²⁸ S bár Erdélyben a főkormányszék megkésve indította meg a magyar helytartótanáctól hamarabb megkezdett gyűjtést, mégis még ez utóbbinak augusztus 31-én kiadott újabb rendelete, illetőleg utasítása előtt, e hónap 1-én az erdélyi főkormányszék (a törvényhatóságok jó része ekkorra már felterjesztette a kitöltött íveket) lajstrom szerint húsz magyar- és székelyföldi város, tíz szász-földi helység és város, hat székely szék, kilenc vármegye és vidék helyneveit juttatta el PESTYhez. Az átirat jelezte, hogy a főkormányszék „a meglévő gyűjteményt... további feldolgozás s közérdekű hazai vállalatának mielőbbi létesülése végett” küldi át, s felhívta, hogy ezeket és a még átküldendő adatokat,¹²⁹ a felhasználás után a kormányszék levéltárának megőrzés végett küldje vissza, „mert habár azokban sok érdektelen dolog is van, de vannak érdekesek is, melyeket kár volna az országos levéltárnak nem bírni”.¹³⁰

A jelek szerint 1865 végére, legfeljebb 1866 elejére be is fejeződött PESTY gyűjtési mozgalma, s eljutott hozzá az a ma hatvan-nyolc vaskos kötetben a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában lévő hatalmas helynévanyag, amelyhez fogható az egész ország területéről egy időben nem került össze.¹³¹ Ez anyag rendszeres

¹²⁸ Éppen tanulságos voltáért ez újabb rendeletet a Függelékben közlöm.

¹²⁹ Magam ritkítottam.

¹³⁰ I. h. 402–3. – Megjegyzendő, hogy Pesty ez utóbbi kívánalmat aligha teljesítette, hiszen anyagát ma együtt a Magyar Nemzeti Múzeum kéziratárában őrzik.

¹³¹ A gyűjtemény terjedelmének érzékeltetésére megyénként, székenként, illetőleg vidékenként jelzem, hogy az egyes kötetek mit foglalnak magukba; a (–)-be tett szám a kötet levélszámát jelzi. Ime: I. Abauj (666). II. Arad (472). III. Aranyosszék (55). Árva (236). IV. Baranya I. (445). V. Baranya II. (417). VI. Bars (368). VII. Bács-Bodrog (502). VIII. Belső-Szolnok (435.) IX. Bereg (163), Beszterce vidéke (65), Békés (92). X. Bihar I. (440). XI. Bihar II. (346). XII. Borsod (541). XIII. Brassó és vidéke (82), Csanád (113), Csíkszék (245). XIV/1. Csongrád (75). XIV/2. Doboka (316). XIV/3. Esztergom (114), XV. Alsó- és Felső-Fehér (490). XVI/1. Fehér (276). XVI/2. Fogaras (167). XVII. Gömör (655). XVIII. Háromszék (267), Győr (152). XIX. Heves (387). XX. Hont (345). XXI. Hunyad (607). XXII. Jászság (115), Kolozs (345). XXIII. Komárom (276), Köhalomszék (74), Kővár-vidék (245), XXIV. Közép-Szolnok (410). XXV. Krassó (678). XXVI. Kraszna (127), Küküllő (252), Liptó (111). XXVII. Máramaros (405), Medgyes (418), XXVIII. Marosszék (479), Mosony, (207). XXIX. Nagy-Sinkai szék (69), Nagy-szeben (102), Naszód (198). XXX. Nógrád (504). XXXI. Nyitra I. A–M. (401). XXXII. Nyitra II. N–Z. (391). XXXIII. Pest (588). XXXIV/1. Pozsony (231). XXXIV./2. Sáros (272). XXXIV/3. Segesvár-szék (70). XXXV.

és részletes értékelése, illetőleg bírálata nem tartozhatik e dolgozat feladatai közé, mert bár e sorok írója végigforgatta, bizonyos részeiben felhasználta és ezután is felhasználja a PESTY-féle gyűjteményt, éppen e kézirat gyűjteményes volta miatt olyan végletekben foglalja magában a nagyon értékes és a szinte semmit nem érő gyűjtések tömegét, hogy részleteiben véleményt mondani róla lehetetlen.¹³² Mégis általánosságban megjegyezhető, hogy e gyűjtemény értéktelen voltát nem számítva is, a következő kettős értéke van: értéktelen voltát, nem számítva is a következő kettős értéke van: 1. az országnak egy időben összegyűjtött, azonkorbeli (szinkronikus) helynévanyagát tartalmazza és 2. az azóta eltelt nyolcvan esztendő ezt a mindmáig legnagyobb részében felhasználatlan anyagot valósággal történeti (diakronikus) helynévkinccsé léptette elő. Csak helynévkutatásunknak abban a PESTY óta sokáig hanyatlónak nevezhető korában történhetett és történhetik meg az, hogy ez a hatalmas anyag mindmáig szinte teljes egészében kiak-

Somogy I. (377). XXXVI. Somogy, II. (414). XXXVII. Sopron (344). XXXVIII. Szabolcs (388). XL. Szatmár I. (375), Czatmár II. (448). XLI. Szászsebes (18), Szerdahelyszék (4), Szászváros (59), Székely-városok (152) [Ide került Dés, Torda, Erzsébetváros, Fogaras, Hátszeg, Gyulafehérvár (Károlyfehérvár), Kolozs, Nagyenyed, Szászrégen, Szék, Vajdahunyad, Vízakna városa is], Szepes (375). XLII. Temes I. Al-Dor. (533). XLIII. Temes II. Dra-Jan. (462). XLII. Temes III. Jass-Lieb. (416). XLV. Temes IV. Lich-Petri (472). XLVI. Temes V. Pet-Szell. (439). XLVII. Temes VI. Szent-Zseb. (503). XLVIII. Tolna (317), Torna (114). XLIX. Torda (362). L. Torontál AK-EM. (392). LI. Torontál II. Écs-KRI. (439). LII. Torontál III. Ku-Német-Cs. (411), LIII. Torontál IV. Német-E-Szent. (397). LIV. Torontál V. Szerb-Zsomb. (440). LV. Trencsén I. A-M. (390). LVI. Trencsén II. N-Zs. (415). LVII. Udvarhelyszék (378), Ugocsa (68), Újházi-szék (8), Ung (133). LVIII. Vas I. A-K (431). LIX. Vas II. L-Zs. (410). LX. Veszprém (510). LXI. Zala (268), Zaránd (77), Zólyom (12), LXII. Zemplén I. A-L. (449). LXIII. Zemplén II. M-Zs. (451).

¹³² Maga Pesty csak ennyit ír a gyűjtésről: „... A hatvanas évek elején sikerült nekem hatósági közegek közreműködésével Magyarországon minden helységének topographiai neveit összegyűjtenem, és e gyűjtemény segélyével sok kétes kérdést megfejteni. Minden községbe programokat küldtem, kérdőpontokat s utasítást, minden nyelven. Az eredmény különféle becsű, már a mint programom többé-kevésbé buzgó és értelmes lelkészek, jegyzők és ügybarátok kezébe került. Ennél fogva a gyűjtemény részben még több helyen hézagos; de nincs kétség, hogy miután azóta a tagosítás végrehajtott, most már a gyűjteményt még ily tökélyvel sem lehetne összeállítani, történvén, hogy sok helyen a régi dűlőneveket abban hagyták, azok helyébe a mérnökök tanácsára számokat használván, és a határt első, második, harmadik stb. dűlőre felosztván.” (Pesty, *Magyarország helynevei*. Bp., 1888. XXXI-XXXII.).

názatlanul hever. Eddig tudomásom szerint csak Csongrád,¹³³ Szilágy,¹³⁴ Szolnok-Doboka¹³⁵ és Ugocsa megye,¹³⁶ valamint Gyergyó¹³⁷ meg Kalotaszeg¹³⁸ helynevei jelentek meg belőle.¹³⁹

E tekintetben azonban a PESTY működése utáni kutatóknak némi mentségül szolgál, hogy maga PESTY is keveset tett e helynévkincs kiaknázására. Ha ugyanis szemügyre vesszük PESTYnek a gyűjtés bevezése után, tehát 1865–1888 között kifejtett, még számra nézve is tekintélyes tudományos-irodalmi munkásságát,¹⁴⁰ meglepődhetünk, hogy élete utolsó évéig alig jelent meg olyan közleménye, amelynek fejtegetései az ő búzgoldkodására összegyűjtött anyagon alapulnának. Az a benyomásom, hogy bármennyire is reménykedett PESTY búzgoldkodása sikerében, maga is meghökken a kapott anyag elképesztő nagyságán s rendszeres feldolgozásához sokáig nem is fogott hozzá.¹⁴¹ Az anyag nagysága ellenére az egyes községek helynévanyagának teljes hiánya, illetőleg a gyűjteményben silány, nem ritkán alig néhány helynévvel szereplő községek helynévanyagának fogyatékos volta arra ösztönözte PESTYt, hogy adandó alkalommal felhívja a figyelmet e hiányok pótlására. Éppen ezért, mikor 1872-ben a Magyar Történelmi Tár-

¹³³ Szendrey Ákos, *Csongrádmegyei helynevek*: Népünk és Nyelvünk 1929: 231 kk.

¹³⁴ Caba Vazul, *Szilágy vármegye román népe*. Bécs, 1918. 30–52. – A vármegye 110 községének Pesty-gyűjteményéből rumén helyesírással átírt és így tudományos szempontból szinte teljesen használhatatlan helynévanyagát közli.

¹³⁵ A Kádár József szerkesztette »Szolnok-Doboka vármegye monographiája« című műnek (Dés, 1901–1905) II–VII. kötete az egyes községeknek más forrásokból közölt helynévanyagával együtt közlést teszi a Pesty-gyűjteményből származó helynévanyagot is; e közlésben azonban sok elírás és sajtóhiba van.

¹³⁶ Szabó István, *Ugocsa megye*. Bp., 1937. 271 kk.

¹³⁷ L. tölem, *Gyergyói helynevek a XVII–XIX. századból*: Magyarország földrajzi nevei 1. sz. (Az egyetemi Magyarástudományi Intézet kiadása) Bp., 1940.

¹³⁸ Ua., *Kalotaszeg helynevei I. Adatok* Kv., 1942 (Az Erdélyi Tud. Intézet kiadása).

¹³⁹ A céljának megfelelő mértékig felhasználta zalamegyei anyagának egy részét legutóbb Pais László, *A Zala vízgyűjtőjének régi vízrajza*: Magyarország földrajzi nevei 2. sz. (Az egyetemi Magyarástudományi Intézet kiadása) Bp., 1942. 20 kk. – Pesty gyűjteménye felhasználásának egy jelentéktelen mérvű, de érdekes esetére mutat rá Jankó János, *A Balaton-melléki lakosság néprajza*: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III/2:37.

¹⁴⁰ Munkáinak teljes jegyzékét l. Ortvy, *i.m.* 33–9.

¹⁴¹ A MNMúz.-ban lévő kéziratos kötetekben tett ceruzaaláhúzások arra mutatnak, hogy az anyagot átfutva Pesty eleinte a neki érdekesebbnek tetsző helynevek feldolgozására gondolt, s később nem akarta válogatás nélkül feldolgozni a gyűjtemény egész helynévanyagát.

sulat a vármegyei monográfiák tervezetének elkészítésével FRANKL VILMOS társaságában PESTYt bízta meg, ő a monográfiák egyik követelményéül a „földrajzi és helyirati ismertetés” fejezetben a város, falu vagy pusztá határában előforduló nevezetesebb helynevek felsorolását is ajánlotta.¹⁴² Ez a, mindössze egy rövid mondatocskában kifejezett követelmény később a vármegyei monográfiák szerzőit is több-kevesebb, olyikat éppen hatalmas történeti és jelenkori helynévanyag gyűjtésére és közzétételére ösztönözte.

Az országos arányú gyűjtés befejezése után csaknem másfél évtizeddel jelent meg PESTYnek akadémiai rendes tagsági székfoglalójaként »A helynevek és a történelem« című¹⁴³ dolgozata. Azt várnök, hogy ebben végre az itt ismertetett gyűjtés anyagára alapított következtetésekkel találkozunk. E helyett azonban e munka tanúsága szerint a külföldi helynévirodalomban is jól tájékozódott szerző meglehetősen rendezetlen összevisszaságban azokat az érdekességeket tárgyalja, amelyeket a helynevek nyújtanak a történész és a nyelvész számára. Nagy gazdagságban felsorolt külföldi példái mellett háttérbe szorúlnak a magyar helynévi példák. Feltűnő, hogy PESTY szinte kizárólag csak a helységek és általában települések nevéből adódó tanulságokra mutat rá, s csaknem ügyet sem vet az egyes települések határáról rendelkezésre álló, mérhetetlen gazdagságú helynévkincsre. Érdekes, de rendszertelen fejtegetései között van néhány figyelemreméltó, a későbbi kutató számára is hasznosítható megállapítás. Ilyen elsősorban az, amelyben rámutat arra, hogy a helynevek ügye két tudomány, a nyelvészet és a történelem határszélén áll; ezért a nyelvészeknek és történetíróknak össze kell fogniok e munka végzésére. „Tudom – írja –, hogy e tudományos szövetkezés eredményeképp a történetíró sok illúzióról kénytelen leendő lemondani, és történetileg eddig kétségbe nem vont személyeket és eseményeket a regeköltők és mondagyűjtőknek átengedni; de viszont a nyelvészek is el lehetnek készülve arra, hogy sok nyelvészkedési bizonyítgatás, mely a történettudomány segédeszközei nélkül történt, gyökerében lesz elmetszve” (i. h. 61.). Megállapításai közül kiemelendők a helynévanyag nyelvemlék-jellegének hangsúlyozásán kívül¹⁴⁴ különö-

¹⁴² *A vármegyei történeti monographiájának tervrajza:* Századok VI–1872, 413.

¹⁴³ *Értekezések a történelmi tudományok köréből* VIII. 1. Bp., 1878. 62.

¹⁴⁴ „A helynevekben – írja – legrégebb nyelvemlékeinket bírjuk, és ha latin oklevélárainkat forgatjuk, félre nem ismerhetjük, hogy

sen a népiségtörténeti tanulságokra vonatkoznak. „Minden nép, mely valamely vidéken huzamosb ideig lakott, nyelvének rétegeit lerakja, és a korábbi lakosok nemzetisége a helynevekben felismerhető még akkor is, midőn az illető nemzetiség már rég kiveszett. Ott voltának nyoma, ha a helység nevéből kiszorított, fennmarad a dülők és kisebb határrészek neveiben, mint az eltűnő vagy eltűnt nemzetiség utolsó szerény végrendelete” (i. h. 56–7.). Éppen ezért „a régi nemzetiségi viszonyok megértésére a helynevek az adatoknak nélkülözhetetlen tárházát képezik” (i. h. 60.).

E dolgozat megjelenése után tíz esztendő telt el,¹⁴⁵ míg végre napvilágot látott PESTYnek az 1864–5. évi gyűjtés feldolgozását is jelentő, nagyarányúra tervezett munkájának első kötete.¹⁴⁶ Mint műve előszavából tudjuk (XIV. l.), a munkát PESTY több kötetre tervezte. A munkát kiadó akadémiai bizottság beleegyezett abba, hogy a betűsorba rendezett címszók rendje minden kötetben újra A betűvel kezdődjék és Z-vel végződjen. Erre azért volt szükség, hogy a „később felmerülő, megértett és tapasztalataink körébe jutott helynevek a betűrendbe felvehetők, – és a munka nem marad csonka”. A már egyszer megmagyarázott helynevet az újabb kötetben PESTY nem szándékozott megint tárgyalni (uo.).

A kiadott I. kötet azonban nem csak az 1864–5-i gyűjtés anyagát dolgozta fel. PESTY úgy értelmezte feladatát, hogy térben, őseink vándorútját követve, Dél-Oroszországtól a Balkán félszigetig, sőt az Amerikába kivándorolt magyarok helynév-adása révén az Új-világban is van keresnivalója a magyar helynévkutatónak. Viszont nem elég időben sem csak saját kora helynévanyagát vizsgálnia, hanem ki kell terjesztenie a kutatást az okleveles helynévanyagra is (i. h. IV. l.). A tárgyalás során nem szándékozott csak a magyar eredetű helynévanyagra szorítkozni, hanem figyelemmel kísérte az idegen eredetű helyneveket is. Felölelte már e kötet is a lakott helyek, városok nevének sokszor több alakváltozatán vagy párhuzamos formáján kívül a községek határán

ezen egyszersmind a magyar nemzetiség múzeumát képezik.” Különösnek tartja, hogy „e múzeum közhasznosítása csak a legutóbbi két évtizedben kezdődött meg” (uo. 58).

¹⁴⁵ Közvetlenül a megjelenés éve előtti esztendőben ismertette Pesty a helynevekkel foglalkozó Egli I. I. zürichi egyetemi tanárnak »Geschichte der geographische Namenkunde« címen Lipcsében, 1886-ban megjelent munkáját (Földr. Közl. XV–1887, 697–702). E munka és írója nagy hatással lehetett Pestyre (vö. MgHn. III. l.).

¹⁴⁶ *Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben.* I. köt. Bp., 1888. XXXII+448 l. (Kiadja a Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága).

előforduló helyneveket is. Az anyag ez utóbbi része nyilvánvalóan az 1864–5-i gyűjtés anyagából való, míg a másik része jobbára oklevelekből és más történeti forrásokból származik.

Helynév-magyarázataiban PESTY a történeti, földrajzi és – nem egy esetben – a nyelvészeti tények figyelembevételével igyekezett a helyneveket megvilágítani. Meg kell ezzel kapcsolatban állapítanunk, hogy magyarázataiban általában körültekintő, óvatos volt, s így éppen a történeti adatok birtokában, nem nyelvész létére is legtöbb helynévnek elfogadható magyarázatot adott. E magyarázatok – mint azt már ismertetésében HUNFALVY PÁL is megjegyezte¹⁴⁷ – néha egész értekezéseket tesznek ki, úgyhogy az ilyenek szerinte külön tárgymutatót érdemeltek volna. S bár az utókor fejlettebb módszereinek birtokában ma PESTY magyarázataiban és főként munkája bevezetésében nem lehet észre nem venni bizonyos rendszertelenséget, ziláltságot, műve mint a magyar helynévkutatás múlt századának ORTVAY TIVADAR alább tárgyalandó műve mellett legjelentősebb teljesítménye nemcsak tudománytörténeti szempontból fontos, de ma is forrásmunka-értékű alkotás. A magyar helynévkutatásnak nagy vesztesége, hogy PESTY FRIGYES-nek e munka megjelenése utáni évben bekövetkezett halála miatt, ha e kötet nem is, de a szerző tudományos működésének ez a tervbe vett hatalmas alkotása csonka és befejezetlen maradt.

7.

Itt említett közlésein kívül még van PESTYnek néhány olyan cikke,¹⁴⁸ mely részben vagy egészben a helynevek kérdésére vonatkozik. Ezek között egy Magyarország régi vízrajzára vonatkozó tanulmánya¹⁴⁹ különösen a vízrajztörténeti kutatásokra, illetőleg a vízrajzi nevek feldolgozására volt ösztönző hatással. Maga ORTVAY TIVADAR (1843–1917), aki elsőnek tett kísérletet, hazánk régi történeti vízrajzának megírására, munkája¹⁵⁰ bevezetésében hivatkozik arra, hogy PESTYnek ez a felszólalása és más megnyilatko-

¹⁴⁷ Századok XXII–1888, 448–62; az erre vonatkozó megjegyzés a 455–6. l.-on.

¹⁴⁸ Ilyenek a következők: *Magyarországi helynevek, Buziás, Kerlés, Szeben*: Századok II–1868, 109–19. – *Magyarország történeti térképeinek némely kellékeiről*: uo. IV–1870, 291–6. – *Magyar helynevek*: uo. VIII–1875, 650–3. – *Báncza, mint helynév*: Magyar Akadémiai Értesítő 1886:21–3 (vö. még Nagy Sándor EPhK. VIII–1884, 660 kk.).

¹⁴⁹ *Magyarország vízhálózata a régi korban*: Századok I–1867, 68–78.

¹⁵⁰ *Magyarország régi vízrajza a XIII-ik század végéig*. Bp., 1882. I–II. köt. (Kiadja a M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága). – E

zása is milyen eszmekeltő volt, utána hányan nyilatkoztak történeti vízrajzunk megírásának lehetőségeiről és szükségességéről.

Az e kérdésben elhangzott észrevételek kelthették fel tehát ORTVAY figyelmét is hazánk régi vízrajza iránt. Középkori oklevelekből, krónikákból, térképekből, útleírásokból és más forrásokból ORTVAY mintegy 3050 hazai folyó- és 1050 állóvíz egykori meglétét mutatta ki. E munkájában ORTVAY nem helynévtörténeti munkát ír, tehát elsősorban nem a víznevekkel törődik, hanem a kérdéses egykori vagy ma is meglévő vízrajzi tényező helyének megállapításával. E történeti-helyrajzi munkája során azonban az egyes vízrajzi neveket szótárszerűen csoportosítja, és így munkája elsőrangú, könnyen kezelhető helynévtörténeti szótár is. Mint-hogy a kérdéses víz nevét a történeti forrásokban előforduló alakban vette fel, főként az okleveles anyag kutatója tájékozódhatik benne könnyen, bár a használhatóság céljától számos utalószó is segít a víznevek könnyebb feltalálásában. E munka segítségével mindenesetre könnyen eldönthető, hogy a XIII. század végéig milyen víznevek szerepelnek történeti forrásainkban.

ORTVAY azonban nemcsak azért a külsőséges szempontért nevezhető helynévkutatónak, mert anyagát szótárszerű rendbe csoportosította, hanem azért is, mert nem ritkán az egyes helynevek tárgyalásakor az eredet megfejtésére is kísérletet tesz. Helynévmegfejtéseiben természetesen a név okleveles alakjából indul ki, s éppen ezért ilyenféle magyarázataiban józan, tartózkodó. Ebben a tekintetben ORTVAY – PESTY mellett – az első történészünk, akin kétségtelenül megfigyelhető a helynévetimológia terén az a szakszerűségből fakadó józanság, amelynek megindítója a helynévmagyarázatok terén HUNFALVY PÁL volt.¹⁵¹

ORTVAYnak van még egy olyan munkája, mely a helynévkutatás szempontjából jelentős.¹⁵² Ez a pápai tizedszedők 1281–1375

munka fizikai földrajzi tanulságairól részletesen írt Tömösváry Lajos, *Néhány szó Ortvay „Magyarország régi vízrajzá”-hoz a természettani földrajz szempontjából*: Földr. Közl. XII–1884, 12–26. – Érdekes, hogy éppen Ortvay munkájának megjelenési évében napvilágot látott egy másik hazai vízrajztörténeti munka is; ezt Fekete Zsigmond országgyűlési képviselő adta ki: *Magyarország vizei multjának és vízépítkezésének történelme a magyarok beköltözéséig, tekintettel a művelődéstörténeti viszonyokra*. Bp., 1882. 192. l. – E munkának van egy „Némely régi neveinkről” című fejezete; ez, néhány, többnyire képtelen helynévmagyarázatot is tartalmaz.

¹⁵¹ Erre már Ortvaynak egyik bírálója is rámutatott, Vö. EPhK. VII–1883, 270.

¹⁵² *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. Bp., 1892.

közötti összeírásának¹⁵³ helységnév-anyagát dolgozza fel úgy, hogy az idegen tizedszedőknek nagyon sokszor az értelmetlenségig elváltoztatott név-alakjait azonosítja a későbbi, illetőleg korabeli helységnevekkel. Természetesen e munkája során hazánkban szinte egész XIII–XIV. századi helységnév-anyagát megvizsgálja, azonosítja, s így a helynévtörténeti kutatás számára ORTVAYnak e művében elért eredményei, kellő kritikával használva, ma is figyelemreméltó útmutatást nyújtanak.

Nem lehet érdekes véletlennél egyébként tekinteni azt, hogy éppen abban az évben, mikor ORTVAY nagy vízrajztörténeti munkája megjelent, akadémiai székfoglalójában MAYLÁTH BÉLA (1831–1900) is a helynevekről értekezett.¹⁵⁴ A hazai helynevek eredetének kutatását maga MAYLÁTH is nagy nyereségnek mondja, mert a nyelvészetben a történettudomány olyan segédtudományt lel, mely a történetírástól fel nem jegyzett tényekre mutat rá. Hazánk területén nagy nehézségekkel kell megküzdenie a helynevek magyarázójának, mert a római foglалás előtt és után itt egyik műveltségteremtő nép a másik nyomába lépett, s egyik kétségtelenül átvette a másiktól nemcsak a területet, de vele együtt a helynévkincs egy részét is. Közben természetesen az eredeti helynév átalakult, értelmetlenedett, s éppen azért ma már nem nyújt biztos alapot a következtetések számára. MAYLÁTH e megállapításai mintegy bevezetést képeznek tanulmánya törzséhez, melyben a magyarországi, és még közelebről a liptói szláv-magyar helynévviszonyokról értekezik. E dolgozat tulajdonképpen vázlatos kísérlet a szláv-magyar kölcsönzések és visszakölcsönzések adatszerű bizonyítására. Azok a példák, melyeket MAYLÁTH a magyar helynévadás elsőbbségére, illetőleg arra vonatkozólag sorakoztat, fel, hogy bizonyítsa, miképpen szorították ki Liptóban a régi magyar neveket a tót helynevek, mondom, e példák valóban meggyőzők. Ezek az adatok valószínűvé teszik azt az állítást, hogy „a régi századok szláv hangzású helynevei nem voltak mindig az első elnevezések, s megelőzhatték azokat, kivált a tömeges magyar települők között, a magyar helynevek, s csak később változhattak át idegen hangzásúakká” (i. h. 15.).¹⁵⁵

¹⁵³ *Monumenta Vaticana Hungariae*. Ser. I. Tom. I. Bp., 1887.

¹⁵⁴ *Adatok a helynevek történetéhez*: Ért. a tört. tud. köréből IX. köt. 12. sz. Bp., 1882.

¹⁵⁵ A magyarországi szláv helynevekre vonatkozólag Salamon Ferenc Budapest történetéről szóló művének egyik fejezetében is olvashatók érdekes megjegyzések (vö. *Budapest története*. Bp., 1885. II, 49–66.). Az Etselburg, Buda és Pest elnevezés vizsgálata mellett Sala-

Az északi szláv-magyar helynév-terület nevei MAYLÁTHON kívül még LEHOCZKY TIVADART (1830–1915) is érdekelték. A beregmegyei helynevekről írt két rövid közleményében¹⁵⁶ rutén-magyar helynév-magyarázatokkal, helységnevé-megfelelésekkel, illetőleg név-változtatásokkal foglalkozik, de több község korabeli helyneveit is közli. Úgy látszik, e magyar, német és rutén lakosságú megyéből sok helynevet gyűjtött össze, de, sajnos, e százakra menő dúlónévanyagból csak válogatva közölt érdekes adatokat néhány, esetlegesen kiválasztott beregmegyei községből. Jelenkori adatai mellett ORTVAY vízrajzi névanyagának némi kiegészítését szolgálják a középkori vízrajzi nevek vonatkozó adatai és megjegyzései.

Szinte ugyanilyen szempontú helynévvizsgálattal foglalkoztak a 80-as, 90-es években néhányan a keleti nyelvterületen magyar-rumén vonatkozásban is. HUNFALVY PÁL már előbb említett dolgozatai mellett csak másodkézből vett eredményekre támaszkodónak látszik VIZOLY ZAKARIÁSnak erdélyi helységnevekről írt dolgozata;¹⁵⁷ ugyancsak kisigényű s inkább gyakorlati célú KARÁCSONYI JÁNOSnak (1858–1929) a Körös folyónévről közreadott értékelése.¹⁵⁸

Olyanformán, mint ahogy azt MAYLÁTH tette, egyetlen megye, Hunyad helynévanyagán SOLYOM-FEKETE FERENC (1848–1916),¹⁵⁹ majd TÉGLÁS GÁBOR (1839–1906)¹⁶⁰ mutatta ki azt az elnemzetlenedési folyamatot, amely a ruménség elszaporodásával és a magyarság pusztulásával járt együtt, s amely többek között a helynévanyagban is szembeszökően visszatükröződik. A szomszédos Alsófehér megye magyar-rumén településviszonyaira vonatkozó következtetéseket, sajnos, a történeti helynévanyag figyelembevétele nélkül, de bőséges korabeli helység-, havas-, hegy-, folyó-, patak-, völgy-, bánya- és általában mindenféle helynév felsorolásával MOLDOVÁN GERGELYnek (1845–1930) a megye rumén népéről írt

mon általában a magyarországi szláv helynevek kérdésével is foglalkozik. – Nagy Géza a háromszéki szláv nyomokról írt két kisebb cikket: *A homárka név eredete*: A Székely Nemzeti Múzeum Értesítője II, 28. – *Szláv nyomok Háromszéken*: uo. 29–31.

¹⁵⁶ *Beregvármegyei helynevek számozatása*: Századok VII–1873, 65–8. – *Beregmegyei helynevek*: Ethnographia X–1899, 99–106.

¹⁵⁷ *Adatok Erdély néhány helységnevének magyarázatához*: EPhK. VI–1882, 15–27.

¹⁵⁸ *A Körözs folyónév eredete és kiejtése*. Ethnographia VII–1896, 115–8.

¹⁵⁹ *Hunyad megye hely- és helységneveinek történetéhez*: A Hunyadmegyei Tört. és Rég. Társ. Évkönyve II, 74–6, VI, 27–35.

¹⁶⁰ *Az ősi magyar helynevek s a magyarság pusztulása, Hunyad megyében*: Földrajzi Közl. XVI–1888, 212–8.

monográfiájában¹⁶¹ olvashatni. MOLDOVÁN a helynevek alapján kimutatja, hogy a hódító magyarság a lapályon helyezkedett el, és így a később beszivárgó ruménség számára csak a havasi részek kínálkoztak települési helyül. Éppen ezért a síksági községek neve és részben határnévanyaga is magyar eredetű, a havasi községek neve és a havas helynévanyaga viszont szinte kizárólag rumén eredetű. A helynévgyűjtés szempontjából értékes MOLDOVÁNAK a havasi részekre vonatkozó elég gazdag, bár nyilvánvalóan korántsem teljes helynévanyaga. Jelentősek, bár bővebb és gazdagabb adatanyaggal is támogatandók lettek volna a ruménbe átkerült magyar helynévanyagban megfigyelhető változásokról, meg általában a rumén helynévalakulásokról írt megállapításai. Futólag foglalkozik a szlávól ruménbe átkerült helynevek kérdésével is. A monográfia rumén helynévanyagát mintegy kiegészíti ugyanabban a kötetben a magyarság néprajzának tárgyalása során LÁZÁR ISTVÁNTÓL (sz. 1861) a megye magyar községeiből közzétett helynévanyag.¹⁶² Sajnos, ezt sem községenként gyűjtötte és közölte LÁZÁR, hanem bizonyos fogalomkörök¹⁶³ szerint csoportosította a megye községneveinek és helyneveinek összeírt, de kétségtelenül korántsem teljes anyagát. Csoportosított, természetesen ugyancsak a teljességre való igény nélkül, eredetük szerint is helyneveket; az egyes csoportokba bekerült helynevek azonban eredetükre nézve nem kerültek mindig a megfelelő csoportba, illetőleg mai tudásunk szerint bizonytalan eredetük miatt egyáltalában nem osztályozhatók.¹⁶⁴

Bár e monográfia szerzői aligha hagyhatták figyelmen kívül

¹⁶¹ *Alsófehér vármegye néprajza: Alsófehér vármegye monográfiája* I₂:742–52.

¹⁶² I. h. 589–93. – Bár ugyane kötetben Weinrich Frigyes feldolgozta a megye szászságának néprajzát, sajnos, a szász, illetőleg vegyes szász-magyar-rumén községek helynévanyagát nem közölte.

¹⁶³ A helynévcsoportok a következők: I. Geológiai és geográfiai vonatkozású elnevezések. Területviszonyt kifejező birtokos, jelzős, határozós összetételek. II. A hely régi vagy mai növény-terméséről vett elnevezések. III. Állatokról vett elnevezések. IV. A birtokos nevről vagy egyéb tulajdonnevről vett elnevezések. V. Egyéb jelentésű jelzős és jelzőtlen appellatívumok, főnévül használt jelzők (!). VI. Elavult -d képzős helynevek. VII. Szászból magyarosodott helynevek. VIII. Szláv eredetű helynevek. IX. Dák folyónevek. X. Bibliai név. XI. Latin szó. XII. Oláh nyelvből vett s általánossá lett helynevek. XIII. Eloláhosodott vagy oláhoktól is használt magyar helynevek. XIV. Historiás elnevezések s egyes helyekhez fűzött néphagyományok. – Mondanom sem kell, e helynévcsoportosítás, ha nem is tekintjük, hogy Lázár milyen helyneveket osztott be e csoportokba, eléggé erőszakolt.

¹⁶⁴ A *Maros, Olt* és *Ompoly* nevet például dák folyónévnek tartja.

a néprajzi gyűjtésben és feldolgozásban JANKÓ JÁNOSnak kalotaszegi és aranyosszéki néprajzi munkáját,¹⁶⁵ egyik kutató sem követte JANKÓ helynévgyűjtő és feldolgozó módszerét; ez természetesen a gyűjtés és a hozzá kapcsolódó fejtegetések értékét egyáltalában nem emeli.

MOLDOVÁNNak a magyar-rumén helynév-kölcsönzésekre vonatkozó észrevételei nem az első ilyen természetű megjegyzések. Már előtte néhány évvel RÉTHY LÁSZLÓ (1851–1914) is e ruménektől átvett helyneveken bizonyította, hogy a ruménség a magyarság nagy tömegeit asszimilálta.¹⁶⁶ RÉTHY tizenhat csoportba sorolta azokat a rumén helységnevet-adatokat, amelyekről kétségtelen a magyarból való származás. Minden bizonnyal bensőséges rumén nyelvi és történeti ismeretei miatt került arra is sor, hogy RÉTHY részt vegyen egyik rumén többségű erdélyi megye monográfiája anyaggyűjtésének és megírásának munkálataiban is. Ugyanis akkortájt már készülöben volt egy másik erdélyi megye-monográfia, a Szolnok-Dobokáé. E mindmáig legnagyobb terjedelmű ilyen monográfiánk azonban ebben a században nem jelent meg.¹⁶⁷ Hazánk ezredéves ünnepe alkalmával megjelentetett azonban a megye egy kisebb igényű alkalmi kiadványt.¹⁶⁸ Ebben a később kiadott nagy vármegyei monográfia két gyűjtője, illetőleg szerzője, TAGÁNYI KÁROLY és RÉTHY LÁSZLÓ is írt a megye kialakulásáról, valamint a megye nemzetiségi viszonyainak változásairól szóló, természetesen a célnak megfelelően rövid, népszerűsítő cikket. A helynévkutatás szempontjából RÉTHY cikke figyelemreméltó.¹⁶⁹ E dolgozat a megye vázlatosan előadott népiség-, illetőleg településtörténete után a helységneveken mutatja be a bennök megőrződött népiség-rétegződéseket. E munkában nem is az eredmények, mint inkább az a mód fontos, ahogyan RÉTHY a helynévanyagból kimutatja

¹⁶⁵ Ezekről l. alább a 9. részben mondottakat.

¹⁶⁶ *Az oláh nyelv és nemzet megalakulása*. Nagybecskerek, 1890.155-7.

¹⁶⁷ A monográfia megírását 1880-ban határozta el a megye, de a sokféle elágazó anyaggyűjtés és a sok időt kívánó feldolgozó munka elhúzódása miatt csak 1901–1905 között jelenhetett meg. Vö. Tagányi Károly, Réthy László és Pokoly József, *Szolnok Doboka monographiaja* Dés, 1901. I. köt. VI. l. és tölem *Szolnok-Doboka magyarsága*. Dés, 1944. 287 kk.

¹⁶⁸ *Szolnok-Dobokavármegyei emlék Magyarország évezredes ünnepére*. Egybeállította: Biró Antal. Dés, 1896. 185. l. 1 mell.

¹⁶⁹ *Szolnok-Dobokavármegye nemzetiségi viszonyai s helyneveinek értelmezése*. Uo. 16–34. – E dolgozatnak a helynevekre vonatkozó részét »A vármegye helyneveinek értelmezése« címen változatlanul lenyomatták a megye fennebb idézett monográfiájában: I, 541–50.

népeknek, történeti eseményeknek, természeti, földrajzi viszonyoknak, egyéneknek, intézményeknek, az állat- és növényvilágnak a helynévadásban játszott szerepét. Bár eredményei az újabb nyelvészeti kutatások világánál nem bizonyulnak mindig helytállóknak, tanulmánya a magyar helynévkutatás történetében mégis mint a kisebb területegységek helynévanyaga vizsgálatának jó példája, a tudománytörténeti jelentőségen túl is figyelemreméltó.

Ha már a vármegyei monográfikus helytörténetírás termékeiben közölt helynévanyagról esett szó, meg kell jegyeznem, hogy tulajdonképpen bizonyos mértékig ide tartoznának mindazok a megyei, vagy nagyobb tájegységeket ismertető monográfiák, amelyekben a dolog természeténél fogva a helységek nevére vonatkozó történeti adatokat, sőt ezeken belül az egyes települések határában előforduló helyneveket sokszor elég nagy gazdagságban olvashatni, nem egyszer helynevekkel kapcsolatos mondák, néphagyományok feljegyzésével együtt. Elég, ha példaként csak erdélyi vonatkozásban is BENKŐ KÁROLYnak,¹⁷⁰ KÖVÁRI LÁSZLÓnak¹⁷¹ és ORBÁN BALÁZSNak¹⁷² jelentős régebbi műveire gondolunk. Ha azonban a helynévkutatásra vonatkozó irodalom fogalmát ennyire kitágítanók, minden olyan munkának figyelmet kellene szentelnünk, amelyben az egészen más természetű közlés során helynévanyagra is történik hivatkozás. Eddig azonban természetesen nem mehetünk el. Ellenben feltétlenül számba kell vennünk azokat az eredményeket, amelyek az egyes megyék, vidékek történeti földrajzának megírásából helynévkutatásunk fejlődésére is jótékony hatással voltak. Az első nagy, az egész országra kiterjedő történeti-vízrajzi munkáról, az ORTVAYÉRÓL már előbb szoltam. Ugyanabban az évtizedben, melyben ORTVAY műve megjelent, IVÁNYI ISTVÁN, Szabadka városának és Bács-Bodrog megyének egyik monográfusa közreadta a megye történeti földrajzának első kötetét,¹⁷³ mely – a bevezető sorok szerint – tulajdonképpen kiegészítője akart lenni

¹⁷⁰ Csík, Gyergyó és Kászon multja, jelene, általános és részletes osztályokban. Kv., 1868–1869.

¹⁷¹ Erdély régiségei. Pest, 1852.

¹⁷² A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismei szempontból. Pest, 1868–1873. I–VI. köt. – A helynévanyag szempontjából talán még ennél is gazdagabb »Torda és környéke« című műve Bp., 1889. 479 l.

¹⁷³ Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára, Szabadka, 1889. I. köt. 155 l. 3 mell. – E munkájából részleteket már előbb is tett közzé: Bács-Bodrogmegye helységei névtárához: Századok XVIII–1884, 518–23; Bácsa vagy Banca, egy bácsmegyei helység: uo. XX–1886, 908–11. és A Bács-Bodrogh vármegyei Tört. Társ. Évk. II–1886, 164–9.

a vármegye monográfiájának. IVÁNYI már Szabadka monográfiájában is külön fejezetet szentelt a város helyrajzának, a város határvonalán és azon belül eső hely-, belsőség-rész- és utcanevek – hihetőleg – csak részleges felsorolásának,¹⁷⁴ ez újabb történeti földrajzi munkában Bács-Bodrog megye régi és új helységeinek történetét írja meg. Maga is rámutat arra, hogy PESTY FRIGYESnek a megelőző évben, 1888-ban megjelent munkáját követte abban, hogy anyaga addig feldolgozott, aránylag csekély részét a települések betűsorában adta ki, s ugyanúgy, szándékozott kötetenként kiadni a többi anyagot is.¹⁷⁵ De mint PESTYnek munkája, úgy ez is csonkán marad.¹⁷⁶ Egy kötete ugyan még ebben a században megjelent, de ezzel sem fejeződött be ez a vállalkozás.¹⁷⁷ A munka még így is üdvös hatást gyakorolt a helynevek iránt való helyi érdeklődésre, hiszen ez után jelent meg MUHORAY ALFONZnak a megye korabeli vízneveit a nevek, majd a települések betűrendjében is közlő, ha talán nem is teljes, de elég jelentős számú vízrajzi tényező nevét tartalmazó jegyzéke.¹⁷⁸

Bács-Bodrog megye történeti földrajzának befejezetlenül maradását azért nem kell különösebben sajnálnunk, mert egy országos jellegű vállalkozás a tudományos követelményeknek amúgy

¹⁷⁴ *Szabadka szabad királyi város története.* Szabadka, 1892. II, 112 kk., 604 kk. – A megye tervezett monográfiájának ügyében benyújtott véleményes javaslatában, kétségtelenül szintén a Pesty-Frank-féle megyei monográfiákra vonatkozó javaslat hatására külön fejezetet kíván fenntartani a megye „helyirata”, azaz „a két vármegye területén a legrégebb időtől máig létezett összes helységek, puszták, dülők, várak, erdők, halmok, vizek stb. névsora”-nak és történetöknek közlésére: A Bács-Bodrogh vármegyei Tört. Társ. Évk. II–1886, 123.

¹⁷⁵ E közlési mód bírálatát l. Dudás Gyula, i. h. V–1889, 71 kk. – Adatainak ellenőrzését szinte lehetetlenné teszi az, hogy az irodalmi utalásokat teljesen mellőzi. E hiányosságát már helyi bírálói is nehezményezték.

¹⁷⁶ Vö. i. h. XI–1895, 1 kk. – A munka elhúzódsának oka az volt, hogy Iványi a század utolsó éveiben elvesztette szemévilágát. Később ugyan állapota javult, de a munkát a tervezett arányokban sohasem végezhette be. Ilyenirányú munkásságának teljes ismertetése kedvéért meg kell említenem, hogy 1904-ben »Ujabb adatok Bács-Bodrog vármegye helynévtárához« címen adott ki egy kisebb közleményt (i. h. XX–1904, 153–67). – A megye történelmi és földrajzi tárának is megjelent még két (a II–IV.) kötete, de így sem volt teljes, mert mintegy két kötetre való anyag kiadatlan maradt. Az itt mondottakra nézve l. i. h. XXI–1905, 169–70, XXII–1906, 103–4.

¹⁷⁷ Iványinak »Adatok Szóntha helyrajzához« című közleménye már egyetlen falu középkori határnév anyagára nézve sorol fel érdekes, bár sajnos, átírt adatokat. Vö. i. h. X–1894, 51 kk.

¹⁷⁸ *Bács-Bodrogh vármegye víznevei* (Erek, tavak, mocsarak): i. h. XIV–1898, 34–41.

is sok mindenben meg nem felelő helyi kezdeményezésnél jóval eredményesebb, módszeresebb formában megteremtette a lehetőséget nemcsak Bács-Bodrog, de még nagyon sok magyar megye középkori helynévanyagának vizsgálatához. GR. TELEKI JÓZSEFnek a Hunyadiak koráról írt munkája folytatása-, (illetőleg kiegészítéseként CSÁNKI DEZSŐTŐL (1857–1933) 1890-ben megkezdett történeti-földrajzra gondolok.¹⁷⁹

A munka elvégzését az Akadémia még 1886-ban elhatározta, s a megiratást a Történelmi Bizottságra, ez meg a szerkesztés munkáját CSÁNKI DEZSŐRE bízta. CSÁNKI tervei szerint ez a TELEKI-féle munkát történeti földrajzi résszel kiegészítő vállalkozás három, illetőleg a mutatóval négy kötetben az egész ország területének a Hunyadiak koráig terjedő történelmi földrajzát akarta megteremteni. Az I. kötet huszonhat megye¹⁸⁰ adatait foglalja magában. Bár természetesen már ez az I. kötet is jóval több, mint a megye községre vonatkozó okleveles községnév-adatok változatainak felsorakoztatása, a helynévkutatás szempontjából mégis jórészt ezeknek az adatoknak van jelentőségük. Az I. kötet ebből a szempontból is elnagyoltabb: a középkori helységnév-változatok közül nagyon sokszor csak egy, hihetőleg a legrégebbről tartott helynév-változatot közli. A későbbi kötetek azonban a munka kereteinek fokozatos bővülését mutatják. A II. kötetbe például már belekerültek a puszták (praediumok) is; a „teljesség és a helynevek írásmódjának könnyebb tanulmányozhatása végett valamivel nagyobb tér” jutott a kései Árpád-kori adatoknak is (i. h. III. köt. V. l.). Ez a kötet az ország tizenkét déli, nagy kiterjedésű megyéjét¹⁸¹ dolgozta fel. A III. kötet kiadásakor CSÁNKINAK már be kellett látnia, hogy a munkának az eredeti keretet jóval túl kell haladnia, három, illetőleg négy kötet helyett öt, sőt a mutatóval hat kötetre kell terjednie. (Utóbb még ezt a terjedelmet is növelni szándékozott.) A terjedelem emelkedését mutatta a megyéknek a későbbi kötetekben egyre csökkenő száma: a III. kötet már csak nyolc dunántúli megye¹⁸² anyagát ölelte fel, bár az is igaz, hogy az

¹⁷⁹ Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp., 1890. I. köt. 1894. II. köt. 1897. III. köt.

¹⁸⁰ Abauj, Arad, Bereg, Békés, Bihar, Borsod, Csanád, Csongrád, Gömör, Heves, Közép-Szolnok, Külső-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Nográd, Pest, Pilis, Sáros, Szabolcs, Szatmár, Szepes, Torna, Ugocsa, Ung, Zaránd és Zemplén.

¹⁸¹ Bács, Baranya, Bodrog, Keve, Krassó, Pozsega, Somogy, Szerém, Temes, Torontál és Valkó.

¹⁸² Fejér, Győr, Komárom, Mosony, Sopron, Tolna, Veszprém és Zala megye.

országnak ez a fele hazánknak a középkorban leggazdagabban települt és legtöbb okleveles anyaggal rendelkező része. Éppen CSÁNKY helynév-anyagának állandó bővülése volt az egyik legfontosabb ok, amelynek a magyar helynévkutatás XX. századbeli lendülete részben köszönhető, mert gazdag helynévanyagával önként kínálkozott forrásmunkául a szórványemlékek helynévanyaga iránt különleges érdeklődést mutató későbbi nyelvtörténeti kutatás számára. A maga századában ilyen tekintetben azonban szinte teljesen hatástalan volt.¹⁸³

8.

Amint PESTY 1864. évi gyűjtésétől a század vége felé haladunk, az egyes községek határneveinek gyűjtői annyira szaporodnak, hogy már pusztán névszerinti számontartásuk is nehéz. A század ötvenes, hatvanas éveinek helynévgyűjtési erőfeszítései a hetvenes évek elejére már azt eredményezték, hogy a helynévanyag összeírása is a népnyelvi gyűjtés jelentős célkitűzései közé iktatódik. Mikor ugyanis SZARVAS GÁBOR (1832–1895) 1872-ben megindítja a Magyar Nyelvőr-t, végre a nyelvészek részéről is munkatervszerű kíváncsi lett a helynévgyűjtés. A folyóirat népnyelvgyűjtési munkatervének fontos részét képezi „a táj-helyneveknek, névszerint a hegyek, dombok, völgyek, folyók, tavak, vízerek, források, erdőségek, barlangok, dűlők neveinek egybeszedése” (Nyr. I, 2).

A Magyar Nyelvőr gyűjtési tervében a korabeli anyag összegyűjtése hangsúlyozódott ki, s nem a helynevek kérdésével való elméleti foglalkozás. A múlt században egyetlen terjedelmesebb helynév-elméleti kérdéssel foglalkozó tanulmány jelent itt meg, KUNOS IGNÁCnak a helynevekben megfigyelhető népetimológiáról szóló tanulmánya;¹⁸⁴ ez is csak a helységnevekkel és nem a tágabb értelemben vett helynevekkel foglalkozik. Éppen az elméleti követelmények vizsgálatának elmulasztása az oka annak, hogy a sűrűn megjelenő közlemények, összevetve például az Új Magyar Múzeumban 1850–1861 között megjelent egyes gyűjtések kiválóbbjaival, módszer és teljesség szempontjából nemhogy haladást,

¹⁸³ Csánki munkájának V. kötete már jóval később, 1913-ban jelent meg, és így ezúttal nem tárgyalható. – A munka IV. köteteként csak 1941-ben jelent meg Fekete Nagy Antaltól a Trencsén megyét felölelő kötet.

¹⁸⁴ *A helynevekben levő népetimológiáról*: Nyr. XIII–1884, 346 kk.

de hanyatlást jelentenek. Az ilyenszerű közlések az egyes települések határából esetlegesen összeírt helyneveket adják közre, tehát legtöbbször puszta helynév-felsorolást. A folyóiratnak a XIX. század második felében megjelent huszonkilenc évfolyama még így is jelentős helynévanyagot tett közzé. Alig volt olyan szám, amelyben ne jelent volna meg a más térről való népnyelvi anyag mellett helynévgyűjtés is. A gyűjtők az ország minden részéből küldtek be anyagot, s a szerkesztőség minden különösebb rendszer nélkül közölte a hozzá esetlegesen eljuttatott gyűjtéseket. Éppen ezért tervszerűség és rendszer e gyűjtésekben és e közlésekben nincs. Egyik gyűjtő tanul a másik közleményéből. Legtöbbször a puszta helynévanyagot közlik mindenféle magyarázat nélkül. Legfeljebb külön csoportokban sorolják fel a domborzati, vízrajzi, gazdálkodási s más tényezőkre vonatkozó helyneveket vagy a belsőség különböző részeinek neveit. Ennél messzebb menő módszerességre egyetlen e folyóiratból ismert gyűjtemény szerzője sem törekszik. Néha azonban egy-egy, egyébként hiányos helynévközlés közreadójának sok gyermekes megjegyzése között akadunk figyelemreméltó vélekedésekre is. Így például egy nem nyelvész gyűjtő, SZÍVOS BÉLA, aki egyebek mellett Hajduszoboszló „nehány” helynevét is beküldte, közléséhez ezt a vélekedést fűzte hozzá: „Melleslegesen bátor vagyok itt azon véleményt kockáztatni, hogy mennyi nyelvészeti kincs lehet országszerte az ilyen halom, határrész stb. nevekben rejtve, s ki tudja milyen nagyszerű eredménye lenne annak, ha országos mozgalom indíthatná meg ezeknek az összegyűjtésére, s mennyit nyerhetne ebből a nyelvészetén kívül a történelem és archeológia is. Hiszen például csak én, tisztán az elnevezés után indulva, 3 régi földerdőítményt fedeztem fel határunkban. Sietni is kellene a dologgal már csak azért is, mert hova tovább sok név feledésbe megy, vagy legalább elváltozik s elmosódik” (Nyr. XIV-1885, 422). Szívos nyilván nem tudott az előbbi kezdeményezésekről, s különösen nem éppen PESTY országos gyűjtéséről. Benne és talán még sok gyűjtőben maga az egyes települések határáról, meg a Nyr. közléseiből megismert helynévanyag ébreszthetett ilyenféle gondolatokat.

Érdekes szemügyre venni magukat a gyűjtőket is:¹⁸⁵ SIMONYI (STEINER) ZSIGMONDON kívül nincs köztük egyetlen nyelvész-gyűjtő

¹⁸⁵ A gyűjtők nevét itt betűrendbe szedve közlöm. A ()-be tett számok azt jelzik, hogy a gyűjtő hány község anyagát közölte. A *-gal ellátott szám arra utal, hogy a gyűjtést a szerző mással vagy másokkal végezte; gyűjtőtársa nevét a megfelelő helyen közlöm.

sem. Történetírók, régészek, irodalomtörténészek: BALLAGI ALADÁR, IPOLYI ARNOLD, KANYARÓ FERENC, KELEMEN LAJOS, KIRÁLY PÁL, THALLÓCZY LAJOS mellett két-három író: BENEDEK ELEK, KRIZA JÁNOS és TÖMÖRKÉNY ISTVÁN jelentkezik; ez utóbbi csaknem semmit érő anyaggal. Nem szakképzett, de szorgalmas népnyelvi gyűjtő (M. NÉMETH SÁNDOR, ŐSZ JÁNOS) is akad a helynév-beküldők között. A legtekintélyesebb anyagot azonban kétségtelenül két erdélyi gyűjtő, KRIZA JÁNOS és KELEMEN LAJOS küldötte be.

KRIZA JÁNOS (1811–1875) már korán elárulta érzékét a népnyelv sajátosságainak megfigyelése iránt, s amellet, hogy a székely nyelvjárásokról is tett közzé egy vázlatot,¹⁸⁶ verses és prózai szövegein kívül ugyanabban a művében, a tulajdonnevek között mező-, erdő- és hegyneveket is közölt (i. h. 392). Ez a gyűjtemény azonban csak kis részét képezhette annak a helynév-anyagnak, amelyet ő ismert, illetőleg összegyűjtött.¹⁸⁷ Úgy látszik,

Alszeghy N. János (1*), Abafi Lajos (1*), Babics Kálmán (1), Bakoss Lajos (4), Ballagi Aladár (5), Bayer József (1), Béler Sándor (3), Bellovics Bálint (1), Benedek Elek (1), Benke István (1), Bodon Józsefné (2), Bónis Károly (1), Borbás Vince (1), Bukoveczky Sándor (1), Cs. M. (1), Derzsi József (1*), Ifj. Eötvös Károlyné (1), Erdős Lajos (1), Fekete József (1), Ferencz Miklós (1), Ferenczi János (3), Friedmann Bernát (2), Friedrich Ferenc (1), Gaál Ferenc (2), Galassy Gyuláné (1), Gonda Béla (1), Gózon Imre (1), Gyulai Béla (1), Gyulay Ferenc (1), Hermann Antal (1*), Horváth Gábor (1*), Horváth János (1), Incze Béni (1), Ipolyi Arnold (1*), Istvánffy Gyula (8), Jaksics Lajos (1), Jankó Mihály (1), Jenő Sándor (11), Jeszenák Rafäel (1), Jeszenszky János (1), Juhos Béla (1), Kanyaró Ferenc (2), Ifj. Káplány József (2), Katz Samu (1), Kelecsényi Mihály (1), Kelemen Lajos (23), Király Ilona (1), Király Pál (3), Komáromy Lajos (1), Kiss Ignác (1), Kovách Albert (4), Könyves Károly (1), Kriza János (30), Laukó Albert (1), Lázár Virgil (1), Lövei P. (1), Márki Sándor (1), Márton Imre (1), Melich János (1), Moenich Károly (1), Molnár Sándor (1), Nagy László (1), Nagy Péter (1), Navarra József (1), M. Németh Sándor (1), Ifj. Orosz Endre (3), Ősz János (1), Paal Árpád (2), Paal Gyula (1), Paszlavszky Sándor (3), Péter Dénes (1), Pfuhl Ágost (1), Rechnitz Ignác (1), Roth Ferenc (4), Ruehietl Miklós (1), Séner Ferenc (1), Simonyi Zsigmond (1), Sipos Eszti (1), Somogyi Géza (2), Steiner Zsigmond (6), Szabó Dávid (1), Szabó Imre (18), Szente Árpád (1), Szepezdky K. Gyula (6), Tapody G. (3), Temesváry István (1), Thallóczy Lajos (1), Thurzó Ferenc (2), Tömörkény István (1), Trencsény Lajos (1), Turcsányi Andor (2), Túri Mészáros István (1), Uj György (1), Ujhelyi Géza (1), Vajna Károly (1), Vázsonyi Izidor (1), Végh István (1), Vida Sándor (2), Vozári Gyula (2), Wolf Vilmos (1), Zágonyi György (2), Zsoldos Benő (1), Zsolnay György (1). – E felsorolásban *Steiner Zsigmond* magyarosított *Simonyi* néven külön is szerepel.

¹⁸⁶ Kriza János, *Vadrózsák. Székely népmese gyűjtemény.* Kv., 1863. 547–65.

¹⁸⁷ „Helynevet – írja – hely szüke miatt ezuttal csak néhány ősi hangzásut adhattam” (i. h. 544. l.)

hogy már ekkor gyűjtött anyagát később kiegészítette és közzétette. Valószínűnek tartom, hogy KRIZA e községek helynévanyagát nem mind maga, vagy talán legnagyobb részt nem is maga gyűjtötte össze, mint ahogy a Vadrózsák anyaga is több gyűjtő munkája. Az azonban kétségtelen, hogy KRIZA helynévközlései a Nyr. legjobb ilyenmű anyagához tartoznak; e mellett nincs még egy gyűjtő a Nyr. helynévközlői között, aki több község helyneveit tette volna közzé, mint éppen ő.

A Nyr. nyelvészei azonban még éppen úgy nem tudtak semmit sem kezdeni ezzel a század vége felé már tekintélyesre növekedett helynévanyaggal, mint ahogy annak idején a Magyar Nyelvészet is csak a pusztai anyagközlésre szorítkozott, A századvég utolsó három évtizedében egyetlen olyan tanulmány sem jelent meg, mely a helynév-anyagnak legalább részleges vizsgálatát végezte volna el.¹⁸⁸ A helynévgyűjtés terén azonban új lépést jelent három történész közleménye. Az egyikben NAGY GYULA (1849–1924) jelentette meg különböző középkori oklevelekből gyűjtött helynévadatait,¹⁸⁹ s ezzel JERNEY után újabb kísérletet tett a helynévtörténeti anyagnak már RÉVÉSZTől is sürgetett számbavétele terén. Sajnos, ő még csak pusztai szótári anyagot lát a helynevekben; éppen ezért nem rögzíti települési egységekhez a helynévragot. Másik egyoldalúsága, hogy érdeklődési körének megfelelően csak a középkor helynévanyagát veszi számításba, az újkor levéltári anyagát figyelmen kívül hagyja. Arra, hogy miképpen kell feldolgozni a középkori anyagot, azaz a szórványemlékek helynévanyagát, mintaszerű SZAMOTA ISTVÁNNak (1867–1895) a tihanyi apátság 1055-i alapítóleveléről írt tanulmánya.¹⁹⁰ Nem helynévtanulmány ez abban az értelemben, amint például ma nem az a NAGY GYULÁÉ sem. De minthogy egy olyan nyelvemlékünket vizsgálja, mely a tihanyi apátság birtokhatárának leírásáról szól, a tárgyalás magától értetődően jobbra a helynévtörténetet is különlegesen érdeklő nyelvészeti és történeti fejtegetések előadását jelenti. Az alapítólevél helymegjelöléseiben előforduló 58 magyar szót szótárszerűen csoportosítva, SZAMOTA a középkori szórványemlékek bensőséges is-

¹⁸⁸ Mindössze Szarvas Gábornak egyik cikkében van néhány megállapítás a *d* helynévképzővel kapcsolatban (Nyr. II–1873, 343–5). Révész Samunak „A hegynevekről” címen megjelent cikke is lényegtelen a helynévkutatás szempontjából (uo. VII–1878, 308–12).

¹⁸⁹ *Okiratbeli magyar szavak*: Nyr. VI–1877, 123–5, 168–9, VIII–1879, 548–52.

¹⁹⁰ *A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke*: NyK. XXV–1895, 129–45 és kny.

meretével világítja meg a felmerülő nyelvtörténeti és a helynév-elemek eredetére vonatkozó kérdéseket. Éppen ezért SZAMOTÁNAK e dolgozata első, máig is követendő mintaképe az egyes szórvány- emlékek feldolgozásának. Dolgozata igazában akkor lett volna helynévtörténeti szempontból is kifogástalan alkotás, ha az alapítólevélben előforduló helynévanyagnak helyszíni rögzítését, térképre vetítését is megkísérelte volna. E munka elvégzése a Dunántúlon folytatandó helynévkutatás ezutáni feladatai közé tartozik.

A helynévtörténeti anyag számbavételének a középkorra való korlátozása nemcsak a helynévtörténeti forrásanyagának már a mennyiség szempontjából is indokolatlan és a kutatás szempontjából káros csökkentését jelentené, hanem azt is, hogy a középkori és a korunkbeli helynévanyag közti több százados űr betöltésére és a távoli korok helynévalakjainak esetleg jelentős elváltozásainak megértésére szolgáló, az átalakulás közbeeső fokait megőrző anyagot hagyunk figyelmen kívül.¹⁹¹ Éppen ezt az időbeli korlátozottságot tünteti el helynévkutatásunkból KELEMEN LAJOS kezdeményezése, mikor XVI–XVII. századi marosszéki egyházi birtokösszeírásokból az egyes egyházközségekre vonatkozó anyag közzétételével igyekezett ráterelni a figyelmet újabbkori történeti forrásainknak e tekintetben való gazdagságára.¹⁹² S bár itt, meg egy következő közlésében,¹⁹³ a helynevek kiadása alkalmával is,¹⁹⁴ saját kora történeti forráskiadványainak átírásos közlési módját alkalmazza, az újabbkori helynévtörténeti források felhasználása terén a kezdeményezés dicsősége az ő nevéhez fűződik. KELEMEN azonban nemcsak a történeti helynevek gyűjtésével törődött, hanem belekapcsolódott a Kolozsvárt székelő Erdélyi Kárpát-Egyesületnek a múlt század utolsó évtizedében megindított s e század első felében is folytatott helynévgyűjtő mozgalmába.¹⁹⁵ Itt a kolozs-

¹⁹¹ Erre újabban futólag Pais Dezső is felhívta a figyelmet: MNy. XXXVI–1940, 63–4.

¹⁹² *A régi Marosszék határneveihez*: Nyr. XXVIII–1899, 382-4.

¹⁹³ *Marosszéki határnevek a XVI–XVII. századból*: Székely Oklevéltár. Kv., 1897. VI, 404 kk.

¹⁹⁴ Egyik forrását e részben kiegészíti, illetőleg nyelvészeti szempontból is használhatóbbá teszi Imreh Barna újabban megjelent kiadványa (*Küküllő-, Maros- és Nyárad-vidéki helynevek a XVI–XIX. századból*: Magyar Népryelv IV, 405–21 és kny. Dolgozatok a Ferenc József tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetéből 10. sz.).

¹⁹⁵ E mozgalom megindult ugyan, de semmi jelentős eredményt nem ért el. Mindössze néhány község helyneveit írták össze alighanem hiányosan a gyűjtők. – Megjegyzendő ezzel kapcsolatban az is, hogy az Erdélyi Kárpát-Egyesület kezdeményezett a helynevek kérdésében egy gyakorlati lépést is, t. i. a fölismerhetetlenségig eltorzult magyar-

megyei Ajton és a kisküküllőmegyei Adámos meg Désfalva korabeli helynévanyagát közölte.¹⁹⁶ Életkörülményeinek alakulása és az az értetlenség, amellyel akkorában még a rendszeres helynévgyűjtés megindításának gondolatát fogadták volna, megakadályozta KELEMEN LAJOST abban, hogy akár a korabeli, akár – ami még inkább várható volt – a történeti forrásokból gyűjthető helynévanyag közzététele terén ez úttörő kísérletnél többet végezzen.

9.

A XIX. század legmódszeresebb, legtervszerűbben dolgozó helynévkutatója azonban nem a Nyr. körébe tartozó nyelvészek, de nem is a kérdés iránt kétségtelenül leginkább érdeklődő történészek közül került ki. A század vége felé, a kilencvenes évek legelején a magyar földön még egészen fiatal, szinte-szinte csak gyermekéveit élő tudománynak, a néprajznak egyik fiatalon elhunyt, de jelentős munkát végzett képviselője, JANKÓ JÁNOS (1868–1902) volt az, aki néprajzi munkássága mellett gyűjtő és feldolgozó tevékenységével a magyar helynévgyűjtés történetének nemcsak a múlt századra eső időszakban, de egészen napjainkig legjelentősebb képviselői közé tartozik.

Helynévgyűjtő munkásságát JANKÓ Kalotaszeg helyneveinek összegyűjtésével kezdte meg.¹⁹⁷ Mialatt 1891 júliusában és augusztusában Kalotaszeg falvaiban néprajzi gyűjtést végzett, e munkája egyik fontos részének éppen a helynevek összegyűjtését tekintette.¹⁹⁸ „Az ethnographiai kutatások egyik legfontosabb és

országi helynevek helyesbítésének mozgalmát. Vö. erre nézve az Egyesület felszólítására a Magyar Történelmi Társulat véleményét: Erdély III-1894, 88-90.

¹⁹⁶ Erdély és Népei. Az „Erdély” néprajzi melléklete 1901:26–8.

¹⁹⁷ Még alább idézendő munkájának megjelenése előtt közölte, kétségtelenül hiányosan a kalotaszegi Jegyze helyneveit: Ethnographia II–1891., 272.

¹⁹⁸ Megjegyzendő, hogy a »Kalotaszeg« című hetilap 1890-ben közölt egy felszólítást család- és helynevek gyűjtésére. E kérelmet mint a később megvalósult első kalotaszegi gyűjtés előzményét itt közlöm: „Kérelem. Kalotaszeg ethnographiai ismertetésének munkája becses foglalkozás, megérdemli a figyelmet bizonynyal. Ez okból szívesen felkérjük vidékünk minden községében az esetleg eziránt érdeklődőket, hogy községünk lakóiról a család (vezeték) neveket, továbbá az egyes határrészek (dülők), rétek, szántók és erdők, dombok, hegyek, folyók, patakok, tavak, források, legelők, mezők és völgyek neveit a nép tiszta kiejtése és elnevezése szerint följegyezni s e jegyzeteket Czuczsa János szentkirályi tanítóval közölni szíveskedjenek, kinek már e tárgyban

legérdekesebb feladata – írja – a községek határneveinek összegyűjtése és azok népies és tudományos magyarázata. Ez elnevezések, nem tekintve azt, hogy összegyűjtésük majd mindenkor javítja a katonai térkép felvételek hibás névanyagát, megvilágítják a nemzetiségi és részben a régi birtokjogi viszonyokat; analógiájuk, megalkotásuknak hasonlósága vagy éppen egyformasága az ethnographiai összetartozás egyik legélénkebb jelét szolgáltatják; új elemekkel felfrissítik a földrajzi műszótárt, valamint gazdagítják a magyar nyelv szókincsét; megengedik oly jelenségek megfigyelését is, melyekről írott történelem nincs, de melyek a népeleti tényezőkben rendkívüli horderejűek; de ezeken kívül az egyes elnevezésekhez a néphit bizonyos, olykor a valónak megfelelő, olykor babonás történeteket fűz, melyeket idővel elfelejt, s minthogy már eddig is sokat felejtett, itt az ideje, hogy a kevés megmaradt anyagot összegyűjtsük.”¹⁹⁹

E megállapítások világosan és helyesen mutatnak rá azokra az okokra, amelyek a helynevek gyűjtését nemcsak a szoros értelemben vett néprajzi kutatások, hanem a történelem és a nyelvtudomány szempontjából is fontossá teszik. Ez a világos célkitűzés mutatja azonban azt is, hogy a kilencvenes évek elejéig tett helynévgyűjtési kísérletekből a fiatal, még rugékonny JANKÓ mennyit tanult. Bár nem tudjuk, hogy a gyűjtött anyagból mi saját gyűjtése, s mi a munkatársaié,²⁰⁰ nála már határozott gyűjtési elvekkel találkozunk. Hangsúlyozza, hogy a helyneveket a nép ajkáról kell lejegyezni, s nem a telekkönyvből, mert egyrészt, a telekkönyv helynevei a nép elnevezéseitől sokszor eltérnek, másrészt pedig sokkal kisebb névanyagot ölelnek fel, mint amennyit a nép helynévkincse őriz. Gyűjtési módszerének rövid ismertetéséből kiderül, hogy ő a gyűjtésben – helyesen – a személyes, közvetlen közlés módszerének alkalmazását tartja célravezetőnek: szerinte mindig a kérdéses községből való paraszttal kell tollba mondatni a helyneveket. Látta azonban, hogy még így is megeshetett a

előtanulmányai vannak s a ki az idevonatkozó anyagot nagy buzgalommal gyűjteni és rendezni igyekszik.” [Kalotaszeg 1890:71 (szerk.: Bölöni László)]. Ennek a felszólításnak semmi eredménye nem volt; ezt magának Czuczának a »Kalotaszeg«-ben „nyilt kérelem” címmel közreadott újabb felszólításából tudjuk (113. l.).

¹⁹⁹ *Kalotaszeg magyar népe*, Bp., 1892. 10.

²⁰⁰ Előszavában (V–VI. 1.) ugyanis azt mondja, hogy a helyneveket a hozzájuk fűződő babonákkal együtt Mihálcz Elek, magyarvalkai ref. pap, kalotaszeg egyik történetírója gyűjtötte össze, viszont utóbb ezt írja: „Az elnevezéseket mindig az illető községből való paraszttal mondták nekem tollba...” (i. h. 10).

helynévanyag egy, szerinte csekély részének kimaradása (i. h. 10-11).

A tapasztalt hiányok JANKÓT arra ösztönözték, hogy a következő év (1892) nyarán Aranyosszéken végzett néprajzi kutatása során a helynévanyag összegyűjtése alkalmával kétszer-háromszor is ellenőrizze, bővítse, javítsa a falusiak kikérdezése során gyűjtött anyagot,²⁰¹ hogy így gyűjtését minél megbízhatóbbá és teljesebbé tegye. Aranyosszék helyneveinek gyűjteménye már ebből a szempontból is tökéletesebb, mint első helynévközlése.

Néprajzi gyűjtése közben továbbra is nagy gondot fordított a helynevek gyűjtésére. Így mikor 1894-ben a millenniumi kiállítás rendezése érdekében a bácsbodroghmegyei sokácok között végzett néprajzi tanulmányokat, ezt az alkalmat felhasználta öt sokác falu, nagyrészt idegen eredetű helynévanyagának összegyűjtésére is.²⁰² Ebben a többi helynévközlésével való összehasonlításban kisebb jelentőségű gyűjtésében már jelentkezik az a fejlett gyűjtési módszer, amely utolsó helynévtanulmányának a helynévanyag gazdagságán és a feldolgozás módszeres voltán túl is kiemelkedő jelentőséget ad. A gyűjtési módszer fejlesztésében azonban még további lépéseket is tett. Alighogy bevégezte aranyosszéki gyűjtését, már a következő évben hozzákezdett a Balatonnak és vidékének tanulmányozására alakult bizottság keretében a Balaton környéke néprajzának tanulmányozásához, A Balaton melléke falvaiból gyűjtött néprajzi anyagának²⁰³ közzététele alkalmával ismételten kiemelte nemcsak a helynévgyűjtés fontosságát, de a gyűjtési módszer jelentőségét is. Maga hangsúlyozta, hogy fontosnak tartja a helynevek gyűjtésének módszerét is tüzetesen ismertetni „nemcsak maga igazolására s más gyűjtések értékének kellő megvilágítására, hanem különösen azért, hogy a gyűjtési módszert – annak egységesítése céljából – mindenki megismerhesse, ki ez irányban dolgozni akar, de épen a gyűjtés módjára nézve, irodalmunk kézikönyvek és utasítások híjján lévén, semmi tájékoztatást nem kaphat” (i. h. VI.).²⁰⁴ Gyűjtési rendszerét JANKÓ

²⁰¹ Torda, *Aranyosszék, Toroczkó magyar (székely) népe*. Néprajzi tanulmány. Bp., 1893. 8.

²⁰² L. »Adatok a bácsbodroghmegyei sokácok néprajzához« című dolgozatának »A határelnevezések« fejezetét: *Ethnographia* VII–1896, 37–45.

²⁰³ A *Balaton-melléki lakosság néprajza*; A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei. III. köt. II. rész. Bp., 1902. – A helynevekre vonatkozó rész 33–89. l.

²⁰⁴ Sietek megjegyezni, hogy Jankónak ez észrevételei általában a néprajzi gyűjtésre is vonatkoznak, s nemcsak a helynévgyűjtésre.

egy balatonmelléki község, Kiliti helynevei összegyűjtésének leírásával szemlélteti.²⁰⁵ Első lépése az volt, hogy PESTY FRIGYES-nek a Magyar Nemzeti Múzeumban lévő gyűjteményéből kiírta e községre vonatkozó részt. Utána – már a helyszínen – a jegyzői hivatalban található kataszteri térképet rajzolta le vázlatosan. Ha valahol ilyen térkép nem volt, a 75-ezres katonai térkép megfelelő lapjára másolta be római számmal a kataszteri lapokon feltüntetett dűlők helyét. Ezután következett a közvetlen gyűjtés. A falu jegyzője útján bekérte a falusbíró, néhány öregebb előjárót, csőzt vagy kerülőt, vagy valaki olyat, aki arról volt nevezetes, hogy ismeri a határ minden zegét-zugát, ezekkel mintegy gondolatbeli határjárás során elmondatta a határ elnevezéseit. Az elmondatást közbevetett kérdésekkel nem zavarta, nehogy kizökkenjenek a kérdezettek a követett útirányból s kihagyjanak valamit. Mikor a felsorolást befejezték, akkor kezdett feltenni nekik kérdéseket az esetleg kihagyott helynévanyag pótlása s a lejegyzések tökéletesítése érdekében. Ugyancsak ekkor kérte az összegyűlteket a helynév jelzete terület milyenségére, sajátságaira, domborzati, vízrajzi, gazdálkodási s más viszonyaira vonatkozó mindenféle észrevétel megtételére. Természetesen e kikérdezés során JANKÓ minden lejegyzésre érdemesnek látszó észrevételt a már előbb lejegyzett helynév mellé írt. Úgy találta, hogy az utólagos kérdezéssel például az előbb kapott 53 helynév után még 9-et sikerült lejegyeznie a mellett, hogy sok olyan érdekes észrevételt tettek a kikérdezettek, melyek előbb elmaradtak s amelyek így most a névadás körülményeit, a helynévadáskor közrejátszott szemléleti alapot is megvilágították. Nem mulasztotta el befejezésül a kataszteri meg a PESTY gyűjtéséből kiírt helynévanyag felolvasása útján pontosan megállapítani, hogy a kérdéses forrásokból szerzett helynevek közül melyeket ismer s melyeket nem a helybeli lakosság. Ennek során némelyik helynévről kiderült, hogy nincs is a kiliti határban, másról meg az, hogy a kataszteri mérnök elferdítve írta le a nevet (pl. *Horhat* helyett *Horhadó*). A PESTY-nél népi eredetűnek feltüntetett mondák, babonák közül is egyikről-másikról kiderült, hogy a nép semmit sem tud róla.

E pontosságra törekvő gyűjtés mozzanatai között a legjelentősebb e kikérdezés után következett akkor, mikor JANKÓ a katasz-

²⁰⁵ A gyűjtés menetének leírását l. uo. 38. kk. – Itt leírt gyűjtési módszerének első alkalmazására l. a sokácokról írt tanulmányának idézett fejezetét (Ethn. VII–1896, 38-9).

teri térkép másolatára, illetőleg Kiliti esetében a 75-ezres katonai térkép megfelelő szelvényére ráírta azokat a számokat, amelyeket a kikérdezés során az egyes helynevek elé iktatott. Így most már a helynevek helyrajzi rögzítését is elvégezte. A többszörösen ellenőrző forráshasználat és kikérdezés mellett JANKÓnak ez a térképelés legjelentősebb újítása. Egyetlen észrevételünk mégis lehet a gyűjtés egész módszerével kapcsolatban. Rá kell mutatnunk ugyanis arra, hogy JANKÓ az egész gyűjtést benn a faluban, a határ ismerete nélkül végezte. A térképelés is a községházán történt. Maga ezt írja a gyűjtésnek ez utolsó mozzanatáról: „Ebben a munkálatban főszerep... a bírónak és jegyzőnek jutott, akik a térképen is tudtak tájékozódni s rövid gyakorlat után a katonai térképből leolvasható domborzati viszonyok alapján feltett ellenőrző kérdésekkel a nép embereitől mindig meggyőződhettem arról, vajjon a névnek megfelelő számnak jó helyet jelöltek-e ki a bíró és a jegyző” (i. h. 41. l.). Bár a külteleken való járás, a szomszéd községbe való átkocsizás alkalmával is igyekezett JANKÓ ellenőrző kérdéseivel a gyűjtés helyjelölésének esetleges tévedéseit eltüntetni, a térképezésnek nem a helyszínen való végzését. JANKÓ egyébként szinte kifogástalan gyűjtési módszere hiányosságának kell tartanunk.

Ami módszerének eredményeit illeti, arra nézve megjegyezhető, hogy természetesen amint tökéletesedett gyűjtési módszere, úgy vált mind teljesebbé s teljesebbé az egyes falvak belső területéről és határáról gyűjtött helynévanyag is. Teljesség tekintetében így legkezdetlegesebb fokon Kalotaszeg és a sokác faluk helyneveinek gyűjteménye, legmagasabb fokon meg a Balaton vidékéről közölt helynévanyag áll. Kalotaszegi helynévgyűjtését a teljesség szempontjából hozzávetőlegesen ellenőrizhetjük.²⁰⁶ Így megállapíthatjuk, hogy JANKÓ nem gyűjtötte össze az összes kalotaszeginak tartott községek helynévanyagát, s ahol gyűjtött, illetőleg gyűjtetett is, csak hiányos helynévanyag került össze.²⁰⁷ Jellemző erre, hogy míg ő 1891-ben Bánffyhunyadról még száz helynevet sem gyűjtött össze, JÓZSA GERŐ 1941-ben végzett gyűjtése több mint negyedfélszáz (365) helynév lejegyzését eredményezte, bár még e szinte félszázaddal később végzett gyűjtés

²⁰⁶ Pl. Bábony, Ketesd, Magyarvista, Méra, Zentelke és Zsobok helynevei teljesen hiányoznak.

²⁰⁷ Ezt az ellenőrzést az e vidékre vonatkozó legújabb helynévkutatások teszik lehetővé. Vö. tőlem *Kalotaszeg helynevei I. Adatok*. Kv., 1942.

sem tekinthető teljesnek. Egyik legkisebb határu kalotaszegi községből, Nádasdarócról JANKÓ mindössze 23 helynevet közölt, ugyanott GERGELY BÉLA 1941 nyarán 82 helynevet jegyzett le.²⁰⁸ Ha folytatnók az összevetést, még nyilvánvalóbbá válnának JANKÓ kalotaszegi gyűjtésének mennyiségi hiányai. Éppen a tapasztalt hiányok készíthették JANKÓT arra, hogy Aranyosszéken már több ellenőrzéssel, a Balaton mellékén meg éppen az előbb ismertetett, jóval fejlettebb gyűjtési módszerrel dolgozzék. S bár igyekezett megközelíteni a teljességet, részben az, hogy nem járta maga végig a határt, s így nem adott a helyszínen közlőinek alkalmat az egyes, ritkábban használt helynevek felidéződésére, másrészt meg a helynév fogalmának értelmezésében az ő felfogása s a mienk között lévő különbség miatt, teljesség szempontjából még legutolsó gyűjtését is hiányosnak kell tartanunk. Nehezen hinnők, hogy például Siófok határában a múlt század végén csak 14–15, a zala-megyei Égenföldön 8, Gyenes-Dióson 12, Vonyarc-Vashegyen 16–19, a somogyi Bogláron is mindössze csak 9 helynév lett volna, s hogy a tájt egyetlen balatonmelléki község helyneveinek száma sem haladta meg a százat. A belsőség helynevei összegyűjtésének elmaradását is hiányoltatjuk.

JANKÓ helynévkutató munkásságának nemcsak maga a gyűjtés, hanem a gyűjtött anyag feldolgozása is érdeme. Már kalotaszegi gyűjtésének közzététele során is megkísérelte, hogy a térszíni formák, vízrajzi tényezők, földtani alakulatok, a növényzet, az állatvilág, a gazdálkodás és általában az emberi munka okozta változások bizonyosságait lássa a helynevekben. Bár e kisigényű feldolgozásnak megállapításain a későbbi kutatások itt-ott módosítottak, mit sem változtattak azon a tényen, hogy a múlt század utolsó évtizedében a helynevek szókincsének, tanulságainak összefoglaló, a táj sajátosságát figyelembe vevő feldolgozása terén is JANKÓÉ a kezdeményezés érdeme. Még inkább emelkedik e tekintetben JANKÓ jelentősége, ha megfigyeljük későbbi dolgozatainak egyre fejlődő feldolgozó módszerét. E tekintetben Aranyosszékről és vidékéről közzétett helynévfeldolgozása talán még utolsó, a Balaton-mellékéről szólónál is részletesebb. Ez utóbbiban JANKÓ az alapos feldolgozást az összes balatonmelléki helynevek szótárszerű összeállításával is bővíti. Különösen figyelemreméltóak azok a sorok, amelyeket ez elé a szótárszerű feldolgozása elé írt: „Tudom – mondja –, hogy e szakasz nyelvi feldolgozása sok kívánni valót hagy fenn, hogy úgy az irodalmi

²⁰⁸ Vö. *Kalotaszeg helynevei* 29–32, 250–2.

források felhasználásával megadott magyarázatok, mint azok a népies megfejtések, melyek helyességének kritikáját legtöbbször a nevek alkotó részeinek jelentése adja meg, még mindig igen sok helynevet hagynak megvilágosítatlanul, tudom, hogy e sokból a nyelvészek, történészek, ha ők veszik újabb elemzés alá, sokat meg fognak fejteni, de tudom azt is, hogy ez nálunk csak akkor kerül sorra, ha a Tájszótár, a Nyelvtörténeti Szótár mellé a magyar tudományosság egy Helynévtár kidolgozását is programjába veszi. Addig megtettem annyit, a mennyit mint ethnographus – s nem mint nyelvész vagy történész – a rendelkezésemre álló eszközökkel megtehettem s megtenni kötelességemnek ismertem” (i. h. 54. l.).

E sorok azt bizonyítják, hogy JANKÓ világosan érezte gyűjtésének nyelvészeti és történeti szempontból való hiányait, továbbá azt, hogy az úttörés nehézségei között is kitűzte azt a célt, amely a magyar helynévkutatásnak mindenkori célja: egy országos helynévtár megteremtésének szükségességét. Az, amit különben JANKÓ éppen nagy munkájának a Balaton-mellék helyneveit közlő része elé írt, olyan találó, tömör összefoglalása a helynevek tanulságainak, hogy azt ma is nehezen tudnók jobban megfogalmazni.²⁰⁹

Gyűjtési módszerét és munkája eredményét látva, méltán tekinthetjük JANKÓT mint olyat, aki a XX. századfordulón lezárja a XIX. század közepe táján megindult fejlődést, úgyhogy nemcsak felhasználja a gyűjtési módszerek terén addig elért eredményeket,

²⁰⁹ „Az ethnographiai kutatások egyik legjelentékenyebb és legérdekesebb feladata a községek határán belül előforduló helyneveknek összegyűjtése, népies és tudományos magyarázata. Tájékoztat ez bennünket a határ egész természetéről, gazdasági értékéről, növény- és állatvilágáról, geológiai alkatáról; felvilágosít a különböző régi birtokjogi viszonyokról, melyek emlékét elnevezéseink igen gyakran megőrizték; a nevek analogiája, megalkotásuknak hasonlósága vagy éppen egyformasága az ethnographiai összetartozás egyik legélénkebb jelét szolgáltatják; míg egyfelől megengedik oly természeti jelenségeknek, táj-típusok változásának, a növény- és állatvilág átalakulásának megállapítását, melyekről írott történelem nincs, másfelől rámutatnak oly nemzetiségi elemekre, a melyeket kihüvelyezni történelmi adatok híján ma, a teljes beolvadás vagy elmagyarosodás után másként alig tudunk; a nevekekkel együtt gyakran bizonyos, majd a valónak megfelelő, majd babonás hagyományok is fűződnek s ezek mind becses töredékei egy meg nem írt történelemnek, egy elmúlt hitvilágnak; s végül vannak a gyűjtésnek gyakorlati eredményei is, javítja az a katonai térképek hibás anyagát, felfrissíti a földrajzi műszótárt, gazdagítja a magyar nyelv szókincsét stb., stb.” (*A balaton-melléki lakosság néprajza*: i. h. 33).

de saját egyéni kezdeményezéséből új, tökéletesebb gyűjtő és feldolgozó módszert alakít ki. Éppen ezért JANKÓ a régi és az új határmegyénél állva, egyaránt tekinthető a XIX. századi helynévkutató módszereket összefoglaló, tökéletesítő vagy pedig az újabb magyar helynévgyűjtés és feldolgozás kezdetét hirdető kutatónak.²¹⁰

10.

Halála évében, 1902-ben megjelent nagy munkájában JANKÓ nemcsak a helynévgyűjtés és feldolgozás szempontjából alkotott jelentőset, de abban is, hogy viszonylag elég részletesen összefoglalta azokat a jelenségeket, amelyek a magyar helynévgyűjtés története szempontjából figyelemreméltók (i. h. 33–7. l.). Különösen részletesen szólott a XIX. század második felének legnagyobb helynévgyűjtő vállalkozásáról, PESTY FRIGYES munkásságáról. Éppen helynévgyűjtésünk e jelentős mozzanatának kellő kritikával való ismertetése és értékelése mutatja meg igazán, hogy milyen józan ítélőképességgel indult neki JANKÓ a munkának. Legfontosabb, gyakorlati szempontból legjelentősebb feladatának JANKÓ azonban nem azt tartotta, hogy a magyar helynévgyűjtés történetét írja meg, hanem azt, hogy az addigi gyűjtések módszerét megismerve és bírálva, határozza meg az addig, elsősorban éppen PESTY munkássága révén összegyűlt anyag értékét.

Nem JANKÓ az első azok között, akik a magyar helynévkutatás történetét érintették. Már RÉVÉSZ IMRE is rövid szemlét tartott nemcsak a magyar helynevek kérdésével foglalkozók, de a külföldön e kérdés iránt érdeklődők fölött is.²¹¹ RÉSŐ ENSEL SÁNDOR egészen futólag a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségének, GR. TELEKI JÓZSEF, HORVÁTH ISTVÁN, LENKEY ZSIGMOND, RÉVÉSZ IMRE, JERNEY JÁNOS, GALGÓCZI GÁBORNak véleményéről, meg az 1853-i akadémiai felszólításról emlékezik meg.²¹² HÓKE LAJOS is megemlíti az 1837-i akadémiai és a Tanodai Lapok pályázatán kívül a délibábos helynévmagyarázókat (KERESZTESI JÓZSEF, LESKA ISTVÁN, VIDA KÁROLY) meg LIPSZKY és GÖRÖG-KEREKES

²¹⁰ Alább idézendő első összefoglalásomban pusztán elnézésből magam egyáltalában nem emlékeztem meg Jankó munkásságáról. Erre már Bátky Zsigmond: Népr. Ért. XXVII–1935, 18–9 is rámutatott, s ugyanakkor röviden érintette Jankó ilyenemű munkásságának korszakos jelentőségét.

²¹¹ ÚJMMúz. V–1853, 85–6. – L. még a ²⁰ jegyzetet!

²¹² Bpesti Hirlap 1859. 64. sz.

helynévtárát mint olyat, amely a helynevekkel foglalkozókat érdekelhetik.²¹³

A magyar helynévgyűjtés kérdése múlt századi történetének első hét-nyolc évtizedét először PESTY FRIGYES foglalta össze Magyarország helyneveiről kiadott munkájának bevezetésében (III. 1.).²¹⁴ Ő azonban GR. TELEKI JÓZSEF és az Akadémia 1837-beli kezdeményezésén kívül csak az Új Magyar Múzeumban megjelent magyar helynév-irodalmat meg ORTVAY TIVADAR munkásságát emelte ki. A magyar helynévkutatás egész múlt századára, mint már említettem, a teljesség igénye és célzata nélkül JANKÓ tekintett vissza. Utána az 1914–18-i világháború utáni időkhöz a magyar helynévkutatás múlt századi és e század eleji jelenségeire nem nagyon vetettek ügyet. Mikor a Trianon utáni tapasztalatok valamennyire ráébresztették a magyar tudományosságot azokra a feladatokra, amelyek korszerűségük mellett tudományos szempontból is fontosak, a helynévkutatás kérdése is az érdeklődés körébe került. Ekkor hívta fel ismét a figyelmet GYÖRFFY ISTVÁN a magyar helynévkutatás múlt századi történetében kiemelkedőbb mozzanatokra, de gyakorlati célú közleményében (a helynévgyűjtés megindításának fontosságát hangsúlyozta)²¹⁵ csak PESTI FRIGYES, ORTVAY TIVADAR és CSÁNKI DEZSŐ munkásságáról emlékezett meg. Céljának megfelelőleg MÁLYUSZ ELEMÉR is csak futó megjegyzésekben hivatkozik a magyar helynévgyűjtés kezdő évtizedeinek jelentős mozzanataira, de újra kiemeli RÉVÉSZ IMRÉNEK európai viszonylatban is korszerű felismeréseit és nyomában tett helynévgyűjtő erőfeszítéseit.²¹⁶ A helynévgyűjtés jelentőségéről és módszeréről értekezve, befejezőként magam is rámutattam a magyar helynévkutatás néhány kimagasló XIX. századi alakjára, illetőleg jelenségére,²¹⁷ de természetesen akkor nem foglalkozhattam e kérdéssel teljes terjedelmében, sőt magam sem ismertem még nagyon sok jelenséget; éppen ezért nem is utaltam az itt előzőekben ismertetett sok-sok jelentős vagy kevésbé jelentős mozzanatra. GYÖRFFY és a magam dolgozatában mondottak némi, de nem lényegbe vágó kiegészítésével JÓKAY Z. is foglalkozott a múlt századi magyar helynévkutatás történetével abban a dolgozatában,

²¹³ Sürögöny 1861. 241. sz.

²¹⁴ Még ezt megelőzőleg ugyanő egy hírlapi cikkében is megemlékezett néhány korai mozzanatról (vö. Magyar Sajtó III–1857, 244.).

²¹⁵ *Helyneveink gyűjtése*: MNy. XXIII–1927, 111–5.

²¹⁶ *A népiség története*: A magyar történetírás új útjai (szerk. Hóman Bálint). Bp., 1932. 260, 450.

²¹⁷ MNy. XXX–1934, 176 kk. és kny. 18 kk.

amelyet német nyelven a magyar helynévkutatás kérdéséről tett közzé,²¹⁸ a XIX. századi jelenségek tárgyalására azonban dolgozatában csak kevés tért juttatott.

Most, hogy magam a fentiekben kísérletet tettem a magyar helynévkutatás XIX. századi eredményeinek számbavételére, igyekeztem felkutatni mindazokat a mozzanatok, amelyek akár az anyaggyűjtés, akár a helynévkutatás elméletének ügyét csak valamennyire is előbbrevitték. Mindent elkövettem, hogy a legkisebb jelenséget is elhelyezzem az őt megillető helyre, s így ha akad is majd még ezt a szemlét teljesebbé tevő, kiegészítő adalék, alig hiszem, hogy valami olyan jelentősebb mozzanat elkerülte volna figyelmemet, mely az előbbieken megrajzolt képen lényeges változást, eltolódást okozhatna.

Visszatekintve azokra a megállapításokra, amelyeket a magyar helynévkutatás múlt századi jelenségeivel kapcsolatban tettem, úgy látom, mindenütt törekedtem arra, hogy az egyes jelenségeket a kor jelenségei közé állítva értékeljem, s ne közeledjem hozzá saját korunknak módszerei kérdésekben természetesen sokkal fejlettebb igényeivel. Aki így nézi e kérdés múlt századi történetét, büszkén tekinthet, vissza azokra az erőfeszítésekre, amelyeket a magyar tudomány a magyar helynévkutatás kérdésében különösen a vizsgált század második felében tett, és ma is nélkülözhetetlennek tartja azokat a tiszteletreméltó eredményeket, amelyeknek a hatalmas anyaggyűjtés és az elméleti kérdések tisztázása révén részük van a magyar helynévkutatás későbbi, korszerű fejlődésében.

Szabó T. Attila.

²¹⁸ *Die ungarische Ortsnamenforschung: Zeitschrift für Ortsnamenforschung* XI–1935, 260–80.

Függelék

1.

Révész Imre levele Gyéresi Miskolczy Károlyhoz.

Debreczen. 1850. Maj 11.

Tekintetes Úr!!

Itt az idő, mellyben nemzetünk élő, vagy talán inkább holt teste felett a' tudomány fáklyaival kell őrt állanunk!

Le vagyunk szorítva a' polgári élet ama mezejéről, mellyen e' hazában eddig allottunk; le a' harczmezőről is mellyen eleitől fogva állottak és életet 's becsületet szerzettek apaink.

Semmi sem maradt, mivel nemzeti becsületünket fentarthatók sőt megdicsőíthetnők – egyéb a' tudománynál.

A' tudományok mezején is, minden bizonnyal a' nyelvtudomány, a' magyar nyelvtudomány az, mellyen nemzetiségi szempontból legszabadabban, háborítatlanul működhetünk és külföldön is figyelmet és tartós becsületet szerezhetünk nemzetünknek.

Nyelvtudományi nagyobbserü vizsgálódások és eredmények pedig, mindaddig nem várhatók, valamig nyelvünknek *minden szava*, egy nagyszerű és többféle szempontokból rendezett szótárba öszvegyűjtve nem lesz.

A' helységeknek – és a' helységek határain levő tájekoknak, vizeknek erdőknek, utaknak stb stb neveiben, számtalan gyönyörű magyar szóra ősmernünk.

E' tárgyra a' Tekintetes Úr által levék figyelmissé, mídön a' „szódob”-ot meghallottam. Ezen eszmét attól fogva ez ideig hiven megörzém, 's több helyen tettem nyomozást illy szavak körül.

Lenkey Zsigmondnak van kezemben egy pályairata, kéziratban, mellyet a' Magyar Academia nagy jutalommal koszoruzott 1839. de ki nem nyomatott. Ezen müben a' Magyar és külföldi magyar hangzásu helynevek jelentése fejtegettik (!). Ez tehát

nem terjed ki egyes határokoni különböző nevezetekre. A' mű tökéletlen; fele is alig van benne a' magyar helységneveknek 's ezek is minden gond 's kritika nélkül fejtegettetnek, míg gyakran a' homályos sőt elmellőzendő külföldiek erőszakosan magyarittatnak. Ezért nem nyomatá ki az academia.

Az Academiai nagy magyar szótárban, melly immár középnél is beljebb haladt, az illy magyar szokra semmi figyelem²¹⁹ nincs; hacsak majd későbbben be nem igtatják azokat.

Bármiként legyen is a' dolog: én elvégeztem magamban, hogy a' meddig csekély ösmeretségem és bizodalمام érhet, – nem szűnöm meg öszvegyűjteni, habár kis terjedelemből is az illyszerű tájék stb nevetek egyes helységek határiról. Hiszen magoknak a' helységeknek már meglehetősen teljes sorozatát birjuk Fényes nagy munkájában; – de emezekre még eddig semmi figyelem.

Ime tehát arra vagyok bátor a' Tekintetes Úr becses figyelmét is felkérni és nemes részvetét, igénybe venni: meltoztassék a' micskei hattáróli az illy neveknek sórát néhány szóban feljegyezve hozzám bejuttatni.

Mindezt azonban csak azon feltét alatt vagyok bátor a' Tekintetes úrtól kérni, hogy ha ez térhére vagy legkisebb alkalmatlanságára sem leend; mert ez esetben illedelmetlen megrohanásnak tartanám bizodalmas kérésemet.

T. Lugossy Úr itt a' szomszédban Tégláson éldegél, talán a' Gróf fíját tanítja addig, míg itteni hivatalába vissza lép. Vele folyvásti érintkezésben vagyok. Szives köszöntését 's jó kívánását fogadja tőlem a' Tekintetes Ur!!

Végezetre, bocsánatot kérve nem várt és rendetlen levelemért, Istentől minden áldást kívánok

A' Tekintetes úrnak

Alázatos szolgája

Révész Imre

Az eredeti egy kettőbe hajtott félív négy lapján a Jakó-család levelei között Micskén (Bihar m.). E más szempontból is érdekes levélre Jakó Zsigmond volt szives felhívni figyelmemet.

²¹⁹ Előtte ki van húzva a *szükség* szó.

**A Magyar Tudományos Akadémia 1853-i felszólítása
a helynevek gyűjtése ügyében.**

Felszólítás a' magyar helyíratí nevek' ügyében.

Nyelvünknek egyik tetemes egészítő részét teszik a' helynevek, mellyek' száma ezerekre megy. Ezek között ugyan sok világos értelmű vagy könnyen értelmezhető szó taláztatik, pl. *Somogy, Nyírség, Nyárasd, Sokorú, Végles, Martos, Gimes, Örs*, és általán a' védszentek vagy egyéb személyek' neveit viselőik: de másfelül nem kevesebb azok' száma, mellyek' eredeti jelentését alig tudjuk vagy gyanítjuk, 's az elavult szók' osztályában foglalnak helyet. Ezeket is fejtegetni, és magyarázni egyik kitüzött feladata a' szóelemző és értelmező nyelvészetnek; mert tagadhatatlanul nagy nemzeti kincset rejtenek magokban 's a' nyelvalkotó ősi magyar' észjárását különösen jellemzik, mintegy elővarázsolván az eredeti szóalkotás' módját, és ősi nyelvünk' sajátos alakzatát; nem különben hazánk' történetével és viszontagságaival szoros összeköttetésben állanak.

De hogy a' helynevek' értelmezését csak némi sikerrel is eszközhessük, szükséges, hogy minél többen, illetőleg az ország' minden tájékain olly lelkes hazafiak nyújtsanak részvevő segédkezet, kik az illető vidékeken vagy helyeken lakván, a' kérdéses helynevekről akár történeti, akár fekvési, akár más tulajdonsági tekintetben felvilágosítást adhatnak. Csak illy közremunkálás által érhetjük el, hogy idővel egy kimerítő helyíratí szótárunk keletkezzék.

Ennél fogva a' nemzeti nyelv, mint közügy' érdekében bizodalmasan felszólítunk és kérünk minden hazafit, hogy a' következő pontokat figyelemre méltatni, 's fáradsága' eredményét válaszképen a' magyar Academia' titoknoki hivatalával közölni szíveskedjék.

Előre bocsátva az illető *vidék, vagy város, vagy falu, vagy puszta*' nevét:

1. Jegyeztessenek föl az ugyanazon határbeli szállások, tanyaák, aklok, majorok, csárdák, romok, téglavetőik, méhesek, szénégető helyek, vadászlakok; továbbá: dűlők, legelők, rétek, nyilasok, nádasok, lápok, tavak, kopolyák, mocsárok, ingoványok, erek, fokok, források, csermelyek, patakok, holtvizek, folyók, csatornák,

kutak, fürdők, itatók, delelők, árkok, gátak, töltések, erdők, berkek, ligetek, harasztok, cserjék, hegyek, ormok, halmok, dombok, hágók, szorosok, bércki és földvárak, völgyek, megyék, baromjárások, utak, kertek, szőlők, bányák, aknák, kutak, kohok' tulajdonnevei.

2. Különösen a' folyóvizek' mentében a' révek, úsztatók, gázlók, zátonyok, szigetek, hidak, partok, halásztanyák, malmok, aranyáshelyek.

3. Ha a helybeli szóhagyomány vagy monda szerint valamely névnek történeti alapja van, szükséges leszen azt följegyezni, de azonkívül az illető helyek fekvését, s természeti sajátosságait is leírni, mellyek gyakran fölvilágosító adatul szolgálhatnak; pl. hogy *Likócs* nevű pusztá Győr vármegyében az egész határán elterjedő ázott likaktól vette nevét, azt első tekintetre kiki gyaníthatja. Hát a' *Tarcz, Tard, Tardos, Tarány, Tarpa, Tarcs, Tarcsa, Tarján* helyek nem voltak-e eredetileg *tar* azaz: kopár vidékek? vagy a' szomszédhelyekhez képest nem fekszenek-e magasabban, minthogy a' *tarcs* jelent, magas partot, vagy martot is? Vagy nincs-e a' régi oklevelekben valami nyoma, hogy egyik vagy másik *Keszi* latinul Alba, vagy szlávul Bela, Bjela nevet viselt volna, miszerint *Keszi* annyit tenne mint *fehér*, 's rokon volna a' fehérhalat jelentő *keszeg* (cyprinus alburnus leuciscus, Weissfisch) és a' *kese* szókkal?

4. Minthogy valamint egyéb szókön, úgy a' helyneveken is a' nyelv szokás időnként változtatni és rontani szokott; jegyeztesenek föl a' netalán akadandó régi oklevelekből, nevezetesen határjárás irományokból és egyházi látogatásokból hajdani nevezeteik. Így a' mai *Kikiritó* Veszprém vármegyében hajdan *Kőkörütó*, a Fejér vármegyei *Kajászó* hajdan *Keveháza*, *Karicsa* Szombathegyen hajdan *Karutcza* volt.

5. Ha valamely helynek más nyelven is, pl. németen, tóton, oláhon stb volna neve, tétessék ez is hozzá, mert gyakran fölvilágosításul szolgálhat. Így *Szemcz* Pozsony vármegyében németül *Wartberg*, tehát annyi mint *szem-hely*, *szemle-hely*, azaz specula, mi történetileg is tudva van; *Öttevény* Győr vármegyében németül *Hochstrass*, azaz töltött út, 's csakugyan régi oklevelek szerint öttevény (öntevény) töltött utat jelent.

Tájékozásul ide mellékelünk még némelly általános jegyzeteket a' helyirati nevek' eredetéről.

a) Némellyeket őseink az itt lakott és talált népektől vettek által, mint: *Csongrád, Bihar, Nógrád, Visegrád, Esztergom, Nyitra, Duna, Vág, Garam*.

b) Némellyek történeti férfiaink' nevét viselik, mint: *Buda, Szabolcs, Csepel, Törtel, Csaba, Borsod, Érd.*

c) Némellyek egykori birtokosaira emlékeztetnek: *Csákvár, Csáktornya, Simontornya, Móriczhida, Bánhida, Mátyusfölde, Zetelaka* stb.

d) Sok az illető helyek' védszenteitől vette nevét: *Péterd, Endréd, Szent-Márton, Szent-Mihály, Szent-Miklós, Szent-György, Jákó* stb.

e) Mások különféle népgyarmatokra mutatnak: *Tóti, Lengyel, Németi, Oroszi, Oroszvár, Olasz, Olaszfalu, Oláh, Horváti, Tatár Sz.-György* stb.

f) Némellyek ismét állatokról neveztek: *Lovad, Tinód, Farkasd, Kecskéd, Bakd, Kosd, Ludad, Libád, Tyúkod, Ölved*, melyekben az *a*²²⁰ helyképző; továbbá: *Baromlak, Kospallag, Ihállás.*

g) Fákról, és más növényekről is: *Szilás, Tölgyes, Bükk, Bükkösd, Jegenyés, Nyírség, Nyárasd, Cserhát, Almás, Körtvélyes, Szilvagy, Mogyorós, Hajmás, Árpás, Nádasd, Fűs, Sásd, Tormás* stb.

h) Folyókról 's más vizekről: *Marczaltő, Zsitvatő* stb, hol a' *tő* a' vizek' beszakadását jelenti; *Tapolczafő, Pinkafő, Sárfő*, hol a' *fő* annyi mint: forrás, eredet.

i) Ismét a' földnek vagy vidéknek természeti sajátosságairól: *Hantos, Erecs, Likócs, Agyagos, Köves, Kövesd, Vizvár, Medes, Medesér, Tóköz, Sárd, Homok, Görbő, Martos, Vörösmart, Szurdok.*

j) Vagy régi őrhelyekre mutatnak: *Végles, Lesvár, Szemcz, Szend* (Szemd?), *Lévaistrázsa* (Érsekújvár határában), *Örs, Lát-hegy, Vigyázóhegy, Strázsahegy.*

k) Vízartó edényekről 's kutakról neveztek: *Csobán, Csobánka, Csobáncz, Csoboka, Medencze, Szap, Szapud, Káva, Válás, Vedrőd, Bodony, Bödöny, Döbör, Döbrő, Döbröcze.* Hát *Döbrönte, Döbröczön* nem tartoznak-e ide? *Köbölkút, Úrkuta, Lókút, Mélykút, Sötétkút, Hidegkút* stb.

l) A kisebb folyók és patakok gyakran görbe, tekergő, karíngós folyásaikról neveztetnek, mint: *Körös, Bodrog, Boldva, Kerka, Gerencze* (Kerencze), *Perecz, Perint, Kondorpatak, Karcsa, Káros, Kacsonta* (Kacsos) *Gaja* (Kaja, mint: kajmó, gajmó), *Gorbófő* stb.

m) Kedélyes, gúnyos, tréfás nevekkel kivált a' csárdákat jellemezték, millyenek: *Csali, Becsali, Ebvár, Nekeresd, Libadöglő,*

*Tehéntáncz, Nyomorgó, Koplaló, Hámszárító, Pipagyujtó, Kutya-
kaparás, Kancsal, Galiba, Rongyos, Rongyoslámpás, Betekincs,
Lebúj, Aligáll, Bárnevolna* stb.

Legtöbb részint történeti, részint helyíráti, részint nyelvtudo-
mányi ismeretet igényelnek ama' számtalan rövid helynevek,
mellyek, mintegy annyi elavult ős szók, nyelvünk' alkotó erejének
egykori gazdagságát tanusítják; pl. *Ar, Ada, Acsa, Aka, Apcz,
Bag, Bágy, Bagyk, Bajcs, Baks, Bar, Bár, Barcz, Bát, Bény, Béb,
Béd, Bia, Bod, Boly, Bony, Bócz, Bő, Bőd, Bőny, Bős, Börcs, Csór,
Csab, Cseg, Csejd, Csejt, Csencs, Csep, Csém, Csér, Dad, Dég,
Dém, Écs, Fadd, Göd, Gór, Gúg* stb. stb.

Az e' tárgyban küldendő közlések bérmentetlen levelekben fo-
gadtatnak el, mellyeknek boritékán e' megjegyzés álljon: *Hely-
íráti nevek' kérdésében*. Az academia hálával fogja az ebbeli közre-
munkálást használni, 's a' maga helyén meg is említeni.

Költ Pesten, apr. 19. 1853.

Toldy Ferencz, titoknok.

A megjelenés helyére' nézve l. a ⁴⁹ jegyzetet.

3.

Az erdélyi kir. főkormányzék rendelete a törvényhatóságokhoz Pesty Frigyes helynévgyűjtésének támogatása ügyében.

Pesty Frigyes magyar tudóstársasági levelező tag, s temes-
vári kereskedelmi és iparkamarai titkár egy kéréssel járult a kir.
főkormányzékhez, melyben az erdélyi helynevek s azok eredeté-
ről általa összeállítani célba vett műnek létrehozásabani támoga-
tásért folyamodik, s e végre az erdélyi helység- és helynevek
községenkénti gyűjtését, összeíratását, s ott, hol lehet, ama nevek
eredetének magyarázatát is elrendeltetni kéri.

Miután a kir. főkormányzék ezen vállalat gyámolítását – az
annak sikeres létrejötte által hazánk régibb földleírása, történé-
szete s nyelvészeteire háramlandó előnyök tekintetéből – elhatá-

rozta, s e czéla a törvényhatóságok közreműködése igénybe vételére magát indíttatva találta, ennél fogva a folyamodó által az összeírás módjára nézve készített sorozat és utasítás ... darab magyar, ... darab román és ... darab német példányát oly meghagyással küldi le azon ns. (a törvényhatóság címe), hogy azokat alárendelt közegei (úgy mint a szolgabírák, dullók, felügyelők stb.) által minden azon hatóság kebelében fekvő helységekben kiosztatván, annak értelmét s czélját részletesen megmagyaráztatván, úgy azok elkészítéséhez az illető községben arra alkalmas egyének buzgalmas közreműködését megnyerni törekedvén, az érintett összeírást a nyomtatott utasítás értelmében minden helységben, a körülmények szerint olyan egyének által eszközöltetni igyekezzék, kik az illető helységnek, melynek helynevei összegyűjtésére megbízatnak, vagy felkéretnek, minden határrészét, erdeit, folyóit, halmait, s a lehetőleg minden egyes darab földjét ismerik, annak lakosaival régibb érintkezésben állanak, a népnek, melytől többnyire a helynevek származnak, előadását a különböző nyelvekeni nevek eredetének története tekintetében is híven és pontosan követik, s a megérthetés minden mozzanatát figyelembe venni tudják és akarják is.

Meghagyatik továbbá, miszerint intézkedjék akképen, hogy községenként az utasítás kívánalmaihoz képest lehető pontossággal elkészítendő összeírások idei szeptember végéig a szolgabírákhoz (dullók, felügyelőkhöz stb.) bejuttathassanak, ezek által a magok járásabeli munkálatok, a helységek nevei betürendje szerint összesoroztassanak, s N. N. központi hatósághoz felküldessenek, a honnan azok az egyes járasok neveinek betürendje szerint összesoroltan egy tudósítás kíséretében a kir. fő kormányshoz, sürgető rendelve nyek bevarása nélkül legfeljebb folyó 1864. évi oct. végére felterjesztendők lesznek.

Midőn e kir. fő kormányshoz jelen rendelet pontos teljesítésére számít, egyúttal figyelmeztetni kívánja azon ns. (a hatóság címe) arra is, hogy ha netalán a mellékelt nyomtatványok elegendők nem volnának, azok utólagos megküldését a hiányzó darabok számának nyelvszerint való megjelölésével rögtön kérelmezze. Az erdélyi kir. fő kormányshoz N.-Szebenben május 7-én 1864. tartott üléséből.

A fenti rendeletet I. Pesty Frigyes »Magyarország helynévtárának ügye« című közleményében (Pesti Napló 1864. 254–4417. sz.).

Pesty Frigyesnek a helynevek gyűjtésére vonatkozó utasítása.

Helynevek

..... községből, megyéből.

Az adatgyűjtés következő kérdőpontokra terjed ki:

1. A megyének, kerületnek, járásnak, széknak neve, hová a helység tartozik. A terület ezen politikai felosztásán kívül némelykor vidék, környék, táj is bír külön elnevezéssel, vagy több falvak csoportozata közös név alatt ismertetik. Ahol ilyesmi előfordul, az összeírásban figyelembe veendő, és ha lehet magyarázandó.

2. A községnek, városnak hányféle neve él most; melyik neve bír csak helybeli elterjedéssel, melyik ismeretes országszerte. Sajátos jelenség, hogy a magyar és román falvak a körülfekvő szász falvak által Erdélyben német elnevezést nyernek, mely elnevezésről az illető magyar és román falvak lakosainak sejtelmük sincs, és mely különben is csak kis elterjedéssel bír. Viszont sok szász és román falu magyar névvel is bír, miről az illető szász és román falvaknak tudomásuk nincs. Ily viszonyok az ország minden részében foroghatnak fenn, hol több ajkú a lakosság, azért felemlítendő.

3. Volt-e hajdan a községnek más elnevezése? Vagy tán csak különféleképp íratott a mostani helynév?

4. A község mikor említették legkorábban?

5. Honnan népesítettetett?

6. Mit lehet tudni köztudomásból, hagyományból, írott vagy nyomtatott emlékekből a név eredetéről, értelméről, mind-egyik nyelvű helynévre nézve?

7. A község határában előforduló többi topographiai nevek, például: mező, dűlő, szántó, forduló, legelő, kaszáló, puszta, sivatag, liget, berek, erdő, rengeteg, zug, határ, tanya, csárda, major, szállás, kert, szőlős, árok, rom, irtvány, tisztás, hát, halom, domb, csúcs, orom, magaslat, fensík, hegy, hegygerinc, hegylánc, szikla, bérc, bánya, barlang, örvény, szoros, zuhatag, forrás, kút, ér, tó, folyó patak (megkülönböztetvén minden nevet, melyet ilyen fő- és mellékpatak eredetétől kifolyásáig más folyóba nyert), mocsár, posvány, láp, ingovány, nádas, rét, kompállás, rév, gázló, sziget, fok, stb. Lényeges feladata az összeírásnak, hogy az itt említett tárgyak tulajdon nevei minél kimerítőbben és minél pontosabban

följegyeztessenek. Ahol lehet, itt is a 6-ik pont alatti kérdés figyelembe veendő. Ide tartozik sokszor a külvárosok, városrészek, utak, térek (!) és utcák neveinek felelőlegesen, ha ezen nevekben valami eredetiség lappang, vagy ha nemzeti emlékekkel összekapcsolvák, és így rólok történetileg vagy nyelvészetileg valami felderítés várható. Mezők, dűlők, szántók, legelők, puszták, rétek, fordulók és hasonló tárgyak neveinél célszerű volna az illető tárgy természeti tulajdonságáról rövid megjegyzést tenni, minthogy abból sokszor felvilágosítást vehetni a név értelmére. Például: Gányér, vizes, lapályos szántó föld Szalontán. Kóstava, szép legelő, erdős hegyek közt. Karakó, csavargó patak. Gyűrűzug, egy zug, mely körül a Berettyó félkört képez. Ondód sík fekete föld, néhol szíkes Debrecennél. Szódob, egy völgy, mely jól visszhangzik, Biharban. Tőtevény, feltöltött és árkolt szántó föld, Kocsordon. Üllő, állóvíz, mely kiszáradni nem szokott, Karcagon. Petrisán, nagy őserdő, melyben őzek is vannak, Békésben. Vica, vízér, melyben sok apró hal van, Békésben. Siskadűlő, szántó föld pusztája a kecskeméti határban, hajdan falu. Ders, egy tiszta s talán irtott hely az erdőben, biharmegyei Siteren. Bágy, rétes víz, mely igen lassan foly, H. Nánáson. Bokróc, kút cserés, bokros helyen, Margitán. Világos, hogy hol a 2–6-ik pontban kért közleményeknek helye nem lehetne, ott a helynévhez legalább ily, a természeti tulajdonságot illető jegyzéseket mindig csatolhatni.

Vége a 7-ik pont alatti helynevek érdekében van, hogy az illető megnevezett tárgynak fekvése is emlegettesék, t. i. neveztesse a határos, szomszéd területek.

[Az egy leveles kérdőív másik lapján a következő szöveg olvasható]:

UTASÍTÁS

a haza helyneveinek gyűjtésére és összeírására.

A cél hazánk összes helyneveinek magyarázása, értelmének kinyomozása. Azon élvezeten kívül, mely lakóhelyünkön annyiszor hallott, magán és polgári életünkkel összenőtt helyneveink értelmét fölfoghatjuk, igen nagy nyereséggel kínálkozik a nevekben fekvő rejtély megnyitása történeti és nyelvészeti tekintetben, és e szerint főfontosságú tudományos érdekek előmozdíthatók ez úton.

Hogy ezen cél elérhető legyen, szükséges mindenekelőtt, hogy mindazon tárgy, amelynek topographiai neve van, figyelembe vé-

tetvén, az egész névkincs összeírassék. E szerint fákön és épületeken kívül majdnem minden ingatlan tárgy tartoznék ide, mert minden talpalatnyi földnek, hegynek, völgynek külön, sokszor többféle neve van. A névgyűjtemény teljessége egyik főfontosságú érdek a tervezett munkánál. A teljesség elérése érdekében tehát nem elég a község nevét feljegyezni, hanem a község határában minden topographiai nevet, melynek száma csak egy községben sokszor igen nagy lehet. Nem is kell a felvételnél valami nevet kicsinyleni, azon véleményben, hogy hasznát nem lehet venni, sőt ellenben a följegyzést addig folytatni, míg az utolsó név nincs kimerítve.

Mínthogy minden községben van egy-két ember, sőt vannak többen is, kik lakóföldjüket legnagyobb részletekig ismerik, igen sok függ azon egyének helyes megválasztásától, kik a helynevek gyűjtésével megbizandók. Kikérdezendők volnának a falu vénei, jegyzői, papjai, erdőszei, vadászai, bányászai stb. – egyik a másinak adatait fogná kiegészíteni. Ahol a szóbeli adatok kifogynának, ott a hivatalos és hiteles irományok is még bő forrásul szolgálnának, úgymint a földbirtok tulajdonát kimutató és adó sorozó könyvek, (mire nézve a telekkönyvi és catastrális hivatalok segédkézzel járulnának, kiknél nagy pontossággal fel vannak jegyezve – ha nem is kimerítőleg tán – a birtokra vonatkozó elnevezések), az egyházi matrikulák, jegyzőkönyvek monographiák stb. Ezen források szorgalmas átkutatása tehát különösen ajánltatik. A nyerendő adatok, kivált ha eltérők, egymás iránti hitelességének megbíráhatása érdekében, óhajtandó azon forrás megnevezése, ahonnan az adatok származnak.

Ami a gyűjtés sikeres eszközlésére még tudni szükséges, kivehető az utasításhoz kapcsolt schemából, mely szerint a kitöltés foganatosítandó. A feleletek azon sorban iratnak folyó szöveggel, nem rovatozott kimutatás alakjában, az ívek többi lapjaira, miként a kérdő pontozatok a schemában következnek, megtoldván azt annyi ível, amennyit a tárgy bősége szükségessé teend. Ha a község ezen útmutatás fonalán minden kérdésre a lehető leg-tökéletesebb válaszokkal elkészült, és még a legutolsó talpalat földnek stb. is, mely saját elnevezéssel bír, névjegyzékét összeírta, az illető feljegyzések mint külön füzet küldessenek be a község által Temesvár szab. kir. város hatósága útján **Pesty Frigyes** magyar akadémiai tagnak további használatra és feldolgozásra.

Az eredeti Pestynek a MNMúz.-ban lévő gyűjtéséhez csatoltan több példányban tót, rumén és német nyelven is megvan.

**Az erdélyi főkormányshék átíráta
az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez Pestynek
a helynevek gyűjtésére vonatkozó kérése
véleményezése ügyében.**

6109. 863. Ő császári és apostoli királyi Felsége, Erdély nagy Fejedelme, és Székelyek Ispánja legkegyelmesebb Urunk nevében.

Az országos múzeum igazgató választmányának

Pesty Frigyes kereskedelmi és iparkamarai titkár s a magyar tudományos academia tagjának ide beadott kérelme, melyben az erdélyi – helység és helynevek községenkénti gyűjtését, összeírását s ott a hol lehet azok magyarázatát is elrendelni kéri, visszavárás mellett a végett közöltetik az országos múzeum t:cz: igazgató választmányával: hogy az idézett kérelemben felemlített adatoknak úgy föld leírásai mint a haza s annak különböző nemzeti ségi s illetőleg ezek történelmi érdekében nagy fontossága tagadhatatlan; s tehát e k főkormányshék azok összegyűjtésére magarészéről minden köréhez tartozó segéd kezét nyujtani hajlandó lévén, arra vonatkozó nézeteit a k főkormányshékkal közölje, s egyszersmind adjon véleményt az íránt: mimodon véli a benn érintett adatoknak egybegyűjtését könnyebben s mentől kielégítőbben eszközölhetni.

A k főkormányshéknek Kolozsvárt 1863ik év Mártius 3án tartott üléséből.

Papp...

Lapalji jegyzet: ö(ssze)o(lvasta) B. Sz., alább az emlékeztető jelzés: *A múzeum választmányának.* – Kívül, más kézzel: 59... 1863; alatta: *jött márczius 15 kén.*

Az eredeti az Erdélyi Múzeum Egyesületnek az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött központi iratanyagában.

**Az Erdélyi Múzeum-Egyesület véleménye
a 4. sz. alatt közölt átirat ügyében.**

59 ... 1863. Az erdélyi felséges kir. Főkormányzéseknek.

Méltóztatott a felséges kir. Főkormányzések idei márczius 3-kán tartott üléséből 6109 szám alatt Pesty Frigyes magyar akadémiai tag az erdélyi helynevek gyűjtése és összeírása érdekében beadott folyamodását közölvén az alólírt, igazgató választmánnyal, annak kinyilatkoztatása mellett, hogy a kir. Főkormányzések hajlandó a köréhez tartozó minden segédeszközöket nyújtani a kérdéses cél elérésére, a múzeum együletet arra felszólítani, adjon véleményt az iránt, mi módon lehetne a megkívántató adatokat mentől könnyebben és kielégítőbben egybegyűjteni. E véleményt van szerencséje az alólírt igazgató választmánnyal a közlemény visszazárása mellett a következőkben előterjeszteni:

Miután sok tekintet, de különösen a birodalom pénzügyi helyzete által parancsolt takarékoság ma már nem engedi, hogy a kir. főkormányzések valakinek az ily adatok gyűjtésére olyformán nyújtson segélyt, mint a hogy annak idejében támogatta volt Lenket a geographiai lexiconjára szükséges adatok egybeszerzésére, az igazgató választmány legcélszerűbbnek látná, ha a helynevek egybegyűjtésére igénybe vétetnék a helyhatóságok saját közreműködése, miután minden község leginkább maga van abban a helyzetben, hogy a határán levő és saját tagjai által birtokolt vagy mivel helyek neveit, az elnevezésre vonatkozó minden adatokkal és a helyhez kötött minden történelmi emlékekkel, népmondával vagy regével együtt a legtökélyesebben összegyűjthesse és összeírhasssa.

E végre az alólírt igazgató választmány a következő eljárást ajánlja:

Legelőbb fel volna szólítandó Pesty Frigyes, hogy a szerint a terv szerint, a mely alapul szolgál a kérdéses ad (at)okból szerkesztendő munkájának, készítsen egy rovatozott ívet oly felosztással, a melynek rovatos kitöltése által legjobb áttekinthetőséggel és legkönnyebben képes volna egy nem is éppen szaktudós az egy községre vonatkozó adatokat összeírni, és ehhez egy rövid utasítást arra, mi módon járjanak el az illetők az elejökbe adott rovatok kitöltésénél. E rovatozást és utasítást nyomtatásban elegendő számra sokasítván a megyei, vidéki, szász és székelyszéki tisztségek útján ugy kellene kiosztogatni, hogy minden

községnek jusson, és egyszerre egy körrendeletet kibocsátani, a mely a községek elöljáróinak és jegyzőinek kötelességévé tenné, hogy a község vénjei kihallgatása után a rovatokat a kapott útásítás szerint kitöltsék. Egyúttal a különböző felekezetek püspökei által a papságot is fel kellene szólítani, hogy e munkában tettelesen részt vegyen. Egy bizonyos, előre meghatározandó határnapra minden község beadná munkálatát a járási szolgabíróhoz, a ki a maga járásabeli munkálatokat a helységnevek betürendje szerint öszszesorozván a megye, vidék vagy szék központi hatóságához juttatná, a honnan a főkörmányszékhez lennének béküldendők. Így a helynevek egyúttal rendezve is volnának megyék és járások és minden járásban betürend szerint.

Ámbár az eljárással kétségkívül roppant sok adatot lehetne aránylag rövid idő alatt egybegyűjteni, mégis alig maradhat kétség az iránt, hogy még így is hiányos lesz a gyűjtemény. A hiány egy részét ki lehet ugyan pótolni a katastralis munkálatok gondos átnézésése és egybevetése után, de tökélyes munka ily úton nem remélhető.

Tökélyes munkát az ily tárgyban csak évekig tartó gondos és lelkiismeretes gyűjtés tudna egybeállítani. Ha a muzeum egyeslet mint tudós társaság volna szervezve, kétségkívül neki volna egyik főkötelessége ez adatok gyűjtése által a haza ismertetésére közreműködni. Így sem akarja magát e munka kivitele alól kivonni, de a muzeum megalapítása körül még mind előtte álló bevégzetlen munkák nagy halmaza anynyira igénybe veszi a rendelkezésére levő anyagi és szellemi erőt, hogy e munkához csak későre tudna hozzá fogni. Éppen azért bátorkodik véleményadását egy alázatos indítványnyal megtoldani, a melynek tárgya a következő:

Europában ma már általános el van ismerve, hogy az államtudományok közt egyik legelső helyet foglal a statistika, és nem csak külföldön, magában a birodalomban is már megdönthetlen meggyőződésé vált, hogy a statistikai adatok alapján szerzett gyakorlati ismerete valamely országnak vagy tartománynak nélkülözhetetlen kellék arra, hogy czélszerűen kormányozni lehessen. Ezt elismerte a központi bécsi kormány, a midőn elébb a maga kebelében állított statistikai osztályt és későbbben ez osztályt éppen önálló bizottsággá alakította; ezt (ismerte) el a magyar helytartó tanács, a midőn éppen most alkudozik az akadémiával egy statistikai bizottság alakítása iránt. Ebből kiindulva azt bátorkodik indítványozni az alólirt igazgató választmány, méltóztassék a felesleges kir. főkörmányszék lépéseket tenni arra, hogy a maga kebe-

leben egy statistikai bizottságot szervezzen, a mely azután más és fontosabb szolgálatai mellett a helyneveket is bizonyosan a leg-tökélyetesebben fogja egybegyűjthetni.

Az igazgató választmány üléséből Kolozsvártt majus 6-kán 1863.

Finály.

Az eredeti uo., mint az előbbi. – Az iraton rajta van az EME alapítójának és akkori, első elnökének, gr. Mikó Imrének is az irat kiadására vonatkozó jegyzése: *Ad ki G. Mikó. 1 db.*

7.

A magyar királyi helytartótanács rendelete a főispáni helytartókhoz a helynévgyűjtés hiányainak pótlása ügyében.

Másolat.

67.400. sz.

Magyar Királyi Helytartótanács.

Méltóságos főispáni Helytartó Úr! Pesty Frigyes a magyarországi helynevek gyűjtésével foglalkozó magyar akadémiai tagnak e helyütt benyújtott nyilatkozata szerint az általa beküldetni kért adatok, pontos, tüzetes és mindenki által könnyen megérthető magyar programjának minden magyarázása mellett is részint éppen nem, részint pedig oly hibásan küldetnek hozzá, hogy a beszerelt anyagot épen nem képes felhasználni.

Így például némely község a határrészek még rövid idővel ez előtt közéleti használatban volt elnevezéseit elhallgatván, a tagosítás ótai elnevezéseket, t. i. a dűlők számait jelenti fel, holott azt, hogy tagosítás előtt eredeti elnevezések divatoztak, maga is beismeri. Mások különösen, hol a nem magyar nyelv túlnyomó, azt hozzák fel mentségül, hogy a magyar program szövegét nem értik. Mások ismét azt hozzák fel, hogy a községek levéltára és régi irományok gyűjteménye nincsen, míg ismét mások avval állanak elő, hogy a községben oly egyéniségek, kik helyrajzi (topografiai) elnevezések beszerzésével foglalkozhatnának, nem léteznek.

Sokan önmagukat gátolják a sikeres gyűjtésben a *nevezetesség* fogalmát hibásan alkalmazván a fennforgó tárgyra és kérdésre.

A helynevek összeírására felszólított egyéniségek t. i. nem annyira törekszenek, hogy az egész készletet, mint ténylegesen megvan, vagy mint még régiebb korból emlékezetben fennmaradt híven összeállítanák, hanem mintegy szemlét tartanak a név-készlet felett és abból kiválogatják azt, mi felfogásuk szerint érdekes, és neve-

zetes, a többi (tán még becsesebb) adatokat pedig kihagyják, mely eljárás mellett a célba vett munka szerzőjének útjába vágnak, és magát a munkát is sok becses anyagtól fosztják meg.

Sokan azon téves felfogásban, hogy tőlük sokkal nagyobb munka kívántatik, mintsem a programm sejteti s keveselvén a helynevek becsét, inkább nem is gyűjtöttek adatot s egyszerűen azt válaszolták, hogy náluk történeti nevezetesség nem létezik. Vannak ismét községek, kik azt felelték, hogy a helybeli elnevezéseket a nép adván, azoknak történeti vagy nyelvészeti becsé nincsen, mások pedig épen ellenkezőleg közlötték silány elnevezéseket, a többi-eket pedig elhallgatták, mert *szerintük* azokat senki nem érti. Kétséget nem szenved, hogy bizonyosan épen a kihagyottak valának a legeredetiebb.

Némelyek a helynevek egyszerű sorozatát minden magyarázat nélkül küldék be, míg mások a helység történeti leírását a helynevek elhallgatása mellett közlötték.

De a beküldött közlemény leggyakrabban vonatkozott a gazdaság állapotára, forgalomra, statistikára, birtok-változásra, éghajlati viszonyokra, egyszóval mindenre csak helynevek leírására nem.

Sokszor oly községből, melynek aránylag kis határa van, több helynév közöltetett, mint olyanból, melynek határa tízszer nagyobb, mi világosan oda mutat, hogy az eredmény attól függ, mely kezekbe kerül az ügy. De szerző általában azt észlelé, hogy ott, hol a földterület nevei közöltettek is, a vizek és hegyek nevei ritkán fordulnak elő, mi annál sajnálatosabb, mert a helynevek ezen nemében kiválólag találkozik az őstörténelmi és nyelvészeti érdek.

A /. alatt ide fektetett jegyzék előtűnteti azon községeket, melyek a felhívással éppen nem, vagy a programm kétkedésre alkalmat sem nyújtó világosságú pontozatainak egyáltalában nem feleltek meg.

Felhivatik ennél fogva Méltóságod, miszerint ezen községeket az egy példányban ezennel a ::/ alatti szinte közlött programm 7-ik pontozata értelmében leendő eljárásra a tudomány érdekében hathatósan bűzdítani és a begyűlendő adatokat közvetlenül Pest városa tanácsának megküldeni sziveskedjék. Kelt Budán 1865ik évi augusztus hó 31-én. Hueber Zsigmond mk.

Mellékletként csatolva Pesty kérdőive. Mind az átirat, mind pedig e könyvomas másolatban a MNMúz. kéziratárában Fol. Hung 1115. sz. I. kötés 406 lev.; a melléklet a 407–8 lev.